DE NIEUWE STEM

CONCEDO NULLI

Maandblad voor Cultuur en Politiek

April 1958 *Jaargang 13 nr 4*

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Kuinderstraat 25-III, Amsterdam-Z. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.
Velperweg 143 C, Arnhem
Giro 836600

INHOUD blz.

Jan Aler, Rationaliteit in verzet tegen intellectualisme . . . 193
Anthonie Donker, Eindmorene (Geröll) 210
W. F. Wertheim, Bloemen en distels uit het aardse rijk . . . 216
Hugo Maron, De Vlucht 229
J. B. Charles, Lissy en het Bruinboek 233
Annie Romein-Verschoor, Nederlands proza 243
Kort Bestek 246
Ex Libris 251

Jan Aler

RATIONALITEIT IN VERZET TEGEN INTELLECTUALISME *

(H. J. Pos' Filosofische ontwikkeling na de oorlog)

Enkele maanden voor zijn heengaan in september 1955 publiceerde H. J. Pos een bijdrage in het speciale Bevrijdingsnummer van „Folia Civitatis", het orgaan der gemeenschap van de universiteit van Amsterdam. Die bijdrage heette *Het dal der naoorlogse filosofie.* Deze titel verraadt reeds, dat het stuk in mineur was gesteld. Het was inderdaad een klacht over de voortschrijdende verwetenschappelijking en vermaatschappelijking der filosofie. Daarmee vervreemdt deze van zichzelf, van het ideaal ener vrije beschouwelijkheid, nog door andere krachten dan het verstand alleen gevoed. Er heerst een noodtoestand in de wijsbegeerte en deze hangt samen met het feit, dat onze samenleving verscheurd en onze cultuur ontwricht is. De schrijver ziet op korte termijn geen uitkomst. Om opnieuw een zuivere, klassieke vorm van filosoferen te bereiken, zal de wijsbegeerte voorshands de heersende zelfbevreemding moeten radicaliseren tot een dieptepunt. Daarop zal de lijn weer omhoog gaan. Hieraan twijfelt Pos ook ditmaal niet. Steeds heeft hij erop vertrouwd, „dat de mensheid de rationele krachten zal opbrengen, nodig om haar vraagstukken op te lossen" (1952). Het opstel over *Het dal der naoorlogse filosofie* construeert die ontwikkeling hoogst dialectisch, als een opeenvolging van contrastfazen. Dit ligt ongetwijfeld in de lijn van Pos' denken. Het beeld is dus niet volstrekt wanhopig en het geopende perspectief consequent. Maar met dit al beseft deze denker hier toch pijnlijk, dat wij ons in een Dal bevinden en voorshands geen Hoogten bewandelen.

Men zal zich afvragen, hoe H. J. Pos tot dit somber inzicht is ge-

* *Dit opstel werkt enkele overwegingen nader uit, die de schrijver in het slotgedeelte van zijn inleiding tot „Beginselen en Gestalten" heeft aangeduid. Onder deze titel zal deel II van de „Keur uit de verspreide geschriften van dr. H. J. Pos" dit jaar nog verschijnen bij de samenwerkende uitgevers Van Gorcum, te Assen, en Van Loghum Slaterus, te Arnhem. Voor nauwkeurige verantwoording der citaten vergelijke men die inleiding en de bibliografie, die in dat werk opgenomen is.*

komen. Vooral ook, hoe het zich laat rijmen met de tendenties in zijn werk van na de oorlog. Want hij had toch steeds de wetenschappelijke filosofie krachtig bevorderd en meegewerkt om haar te zuiveren van wereldbeschouwelijke, nog niet werkelijk doordachte elementen. Tevens had hij sinds zijn oratie van 1932 steeds weer gepleit voor een maatschappelijk militante filosofie en vooral na de oorlog de staf gebroken over een individualistische, geïntroverteerde wijsgerigheid. Het rationeel progres dat Pos zo toejuichte, had tot een toestand der filosofie geleid, die nu als nóódtoestand werd beklaagd. Wat heeft zich hierbij in Pos' wijsgerige ontwikkeling afgespeeld? Welke betekenis moet men toekennen aan die zwartgallige diagnose der huidige filosofie? In elk geval was het geen incidentele inzinking. Ook bij andere gelegenheden bleek, hoe Pos naar een nieuwe geestelijke beschaving verlangde en hoe hij de voorstelling van haar bloei verbond met die van een samenleving waarin „de verscheurende werking der tegenstrijdige belangen zal zijn overwonnen" (1951). In dit laatste geval is hem genezing der samenleving voorwaarde tot die bloei; in het opstel uit de Folia ligt het verband omgekeerd: de hypertrofie der wetenschap heeft de gemeenschapszin, een fijn complex van geestelijke relaties, vernield. Zo ontwaart men de wisselwerking tussen een maatschappelijk en een cultureel euvel. In welk geheel van overwegingen en strevingen traden deze dubbele teleurstelling en deze toekomstverwachting op? Om hierop te antwoorden, moet men Pos' geschriften uit het decennium na de oorlog onderzoeken. Daarin tekent zich de worsteling af van een rationeel filosoferen dat de kluisters van intellectualisme verbreekt.

De jaren 1940—1945 betekenden voor deze denker niet enkel een onvrijwillige pauze in de uitoefening van zijn ambt. Zijn rijke en sensitieve menselijkheid kreeg er geheel nieuwe en schokkende ervaringen te verwerken. „De alle krachten opeisende inspanning van het heden", zoals het heet in de veel verduidelijkende terugblik op die jaren in de feestbundel voor Jan Romein (1953), die inspanning nam bij iemand van zijn krachtig temperament, ongemeen helder zedelijk besef en scherp intellect, de vorm van ver strekkende filosofische overwegingen aan. Onder de druk van het ogenblik rezen in vaderlandse kring die idealen van morgen des te steiler omhoog. Velen bekrachtigden zulke idealen metterdaad als reële levensmogelijkheden. In functie tot deze worsteling bezag Pos het wijsgerig verleden, ook zijn eigen

ontwikkeling daarin. Dit bracht hem tot een critische herziening van zijn opvattingen en appreciaties. Zo kon het bijv. gebeuren, dat hij in september 1944 bij een onderzoek van de Duitse geschiedenisfilosofie zowel met Spengler en de levensfilosofen als met Hegel wilde afrekenen. In dit essay over *Geschiedenisfilosofie op drift geraakt* (in de 1ste jaargang van dit tijdschrift verschenen) wordt aan deze gehele groep het masker afgerukt, dat nationale aandrift, ontmoediging en wraakzucht verbergt...

Het hooggestemde élan der patriotten zette de beproeving der bezettingsjaren in geestelijke winst om. Juist door het contrast met de teleurstelling die de naoorlogse ontwikkeling Pos bereidde, overstraalde in zijn herinnering die daadwerkelijke idealiteit van het verzet de nood en het leed der bezetting. Dieper dan deze laatste kwetste hem dan ook in zeker opzicht de ontwikkeling na de Duitse capitulatie. Want nu werden er illusies verstoord, die Pos uiteraard over het nationaal-socialisme nimmer had gekoesterd. Een unieke kans tot vernieuwing van ons maatschappelijk bestel, die zich menselijkerwijs gesproken niet zo spoedig zou herhalen en waarop Pos al zijn hoop gevestigd had, zag hij West-Europa ontgaan. Want bij de bevrijding vond er al te veel „herstel" plaats, dat zich zijns inziens niet duidelijk genoeg onderscheidde van een terugval in vooroorlogse verhoudingen die hij onmogelijk kon aanvaarden. Bovendien bemerkte hij tot zijn ontzetting, hoe in de wereldpolitieke stroomversnellingen na 1945 redelijkheid en objectiviteit opnieuw werden weggezogen. Moest echter in onze beschaving niet op straffe van haar zelfvernietiging rationaliteit ook in de volle, practische consequentie van universele gerechtigheid zegevieren? In een sfeer van achterdocht, angst en geweldpleging zag Pos de westerse wereld daarentegen afglijden naar een catastrofe, waarmee vergeleken de vorige kinderspel was geweest. Tijdens die vorige echter had de gijzelaar te Buchenwald reeds beseft, dat bij zulke degeneratieverschijnselen „vele dappere geesten aan het herstel wanhopen" (1941). Welk een beklemming moest zich nu niet van Pos meester maken?

Dit alles inspireerde hem tot het uitdragen van een boodschap van sociaal activisme, die de volle ontplooiing inhield van zijn voorheen reeds immer zo sterk besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Gekwetst door bestrijders van zijn zedelijke idealen (om hun sociale consequenties) en van zijn kennistheoretische opvattingen (om hun godsdienstfilosofische strekking), onderging zijn betoogtrant nu

wel eens een polemische vernauwing die er in wezen geheel vreemd aan was. Want de dénker Pos zocht nooit in éénzijdigheid zijn kracht, maar streefde steeds boven de contrasten uit naar een hen verzoenende synthese. Nu kwam het echter voor, dat het betoog van de strijder deze breedheid verloor, en dat deed dan afbreuk aan de overtuigingskracht van zo'n uiteenzetting. Zijn zuivere gezindheid van wereldwijde humaniteit bijv. komt in het praeadvies *De verantwoordelijkheid in de geesteswetenschappen* (1954) niet geheel tot haar recht, verstrengeld als haar formulering er is met uiterst puntige uitvallen tegen andersdenkenden.

In de geschetste situatie werd snel aan al zijn blijde verwachtingen van een nieuwe, door lijden geregenereerde samenleving de bodem ingeslagen. Pos heeft misschien nooit zo aangrijpend aan deze teleurstelling der bevrijding uitdrukking verleend als in zijn toespraak *Het goede, het schone en het verzet* (1953). Nadat de spreker heeft aangeduid, hoe „de zijnsrijkdom der individualiteit gebonden blijft aan de bewustheid", brengt hij de neoplatoonse, mystieke terugkeer tot het volstrekte zijn door prijsgave van eigen bepaaldheid ter sprake. Daarop stelt hij, dat de verzetsstrijders die hun leven offerden en „in het niets der bewusteloosheid zijn overgegaan, van een sterker zijn blijk geven dan zij die hen overleefden en dus schijnbaar het positieve hebben behouden... De negativiteit van de dood blijkt een doorgang tot een wijze van zijn, die sterker is dan die van het gewone leven binnen zijn natuurlijke grenzen". Dienovereenkomstig besluit Pos met woorden van verering voor deze helden, waarmee hij tegelijkertijd aan zijn diepe neerslachtigheid uitdrukking verleent: „Zij waren gericht op echte bevrijding, op gezondmaking van een samenleving, die niet alleen van buiten werd bedreigd, maar ook van binnen was vastgelopen... Maar ons die te leven hebben, kwelt het, te bedenken, dat het perspectief der bevrijding is omneveld".

In beginsel waren overwegingen van die aard over dood en leven Pos niet vreemd geweest. In een schitterende studie bijv. over de *Timaios*-dialoog van Plato kon men in 1940 (in verband met Socrates) lezen: „Hoe kan men groter zijn, dan wie de trouw aan zijn diepste zelf boven zijn leven stelt?". De overeenkomst is duidelijk, maar tevens beluistert men een nuance: de concrete levenservaring dwingt in 1953 een veel persoonlijker getuigenis af en verlost het inzicht omtrent de zin der ware doodsverachting uit zijn aanvankelijk nog wat bleke afgetrokkenheid. Nog iets anders valt op: terwijl de vroegere formu-

lering het metafysisch perspectief in individuele beslotenheid ontwikkelde, wordt in de redevoering van 1953 dit kader doorbroken en lijkt de individualiteit meer een voorbijgaande rimpeling van de oppervlakte boven de anonieme verstilling van dieper wezensgronden. Deze verbinding van de aangestipte gevoelsbewogenheid met zulke gedachten van ontgrenzing tot hoger eenheid zal ons in het volgende nog bezighouden. Maar reeds hier zij er de aandacht op gevestigd, dat men in de aldus gestemde en georiënteerde overwegingen een aantal hoofdmotieven van kennistheoretische en zedelijke aard aantreft, die ook voorheen in Pos' werk essentieel waren. Dit doet de continuïteit in zijn ontwikkeling duidelijk uitkomen.

„Ons, die te leven hebben"... Kan men op schrijnender wijze aanduiden — juist bij Pos' ingetogenheid in persoonlijke zaken — onder welk een malaise men gebukt gaat? Het motief van cultuur- en maatschappij-kritiek, gedurende de bezetting zo cardinaal in Pos' wijsgerige werkzaamheid geworden, won onder zulke omstandigheden nog aan belangrijkheid. In het verloop der geschetste historische ontwikkeling werd dit activisme ook heftiger. De bedwongen kracht die deze critische beschouwingen vroeger had gekenmerkt, maakt daarbij in later jaren allengs plaats voor hartstochtelijke verontrusting.

Die activistische schok plantte zich door de gehele wijsgerige conceptie voort en leidde daarin tot een reeks wijzigingen. Zij voltrokken zich omstreeks 1947 in de vorm van zelfkritiek. Kennistheoretisch leverde Pos haar o.a. in een nieuw hoofdstuk van *Filosofie der wetenschappen.* Hij wendt zich hier van het rationalistisch schema van hun ordening af. De strekking is dezelfde als in *Het kennisprobleem* (1947): „De souvereiniteit der rede voortaan niet meer zoeken in een bezit van onwrikbare inhouden... maar in de dubbele werkzaamheid van initiatief nemend vragen en ontvankelijk luisteren naar het antwoord, zó, dat de ondernemende en de ontvangende bezigheid volkomen elkanders gelijke zijn". En even verder: „De kennende geest... handhaaft zich niet boven, maar stort zich in en onderschikt zich aan de ervaring". In zijn beeldend pathos bezit deze passage ongemene kracht van zelfexpressie: zo stortte de schrijver zich bij de Bevrijding in de woelingen der gerevolutioneerde samenleving die tot zijn teleurstelling zo spoedig weer haar élan verloor.

Pos perkt de souvereiniteit der rede zo ver in, dat het enige moeite

kost, haar bijv. in de hierboven aangehaalde zinsnede nog te herkennen. In zijn oratie van 1932 had hij trouwens het apriori al eens laten verglijden tot hypothese die waar gemaakt moet worden in de ervaring, als een anticipatie zonder meer van het onderzoek. Deze nuance wordt nu krachtiger geponeerd. Kennelijk zoekt Pos een formulering die nog juist het beginsel der transcendentie (t.a.v. ervaring) in het kennen handhaaft, maar dan ook slechts een minimum aan souvereiniteit insluit. Bijvoorbeeld zo: „De menselijke geest wiens kennen altijd een reagerend uitgaan boven het gegeven is" (1948).

Het dialectisch relationisme van deze kennistheorie kent in het onafsluitbare proces der ervaring geen vaste gronden meer. Elke overtuiging, in dat proces bereikt, is een voorlopige waarheid, niet meer dan een pauze daarin, een vermoeidheidsverschijnsel a.h.w. na een grote inspanning. Het principe der inductie beheerst nu met zijn gehele pragmatistische nasleep deze wetenschapsleer. Kennen is een vorm van hándelen, dat is de noemer waarop de kenstructuur als zulk „reagerend uitgaan boven" wordt gebracht. En handelen bezit voorrang boven de theorie. Nog in ruimer zin dan uit het voorgaande volgt: zuiver contemplatieve beoefening der wetenschap is voor Pos nu niet enkel wetenschapstheoretisch een absurditeit, zij is ook onzedelijk. Want er ligt in het theoretisch kennen geen absolute zin, slechts een functionele. De zin der wetenschap ligt in het geluk, dat men er de mensheid door practische toepassing mee kan verschaffen. Zijn opmerkingen hieromtrent preciseren het gehalte van het besproken activisme.

De opvatting die Pos nu aanhangt, over het verband tussen kennen en handelen komt goed uit bij vergelijking van twee formuleringen hieromtrent. In het begin van de oorlog sloot hij een onderzoek naar *Het tweezijdig tijdsbegrip der Stoa* af. Daarin bleek hem, dat bij een wijsgerige beschouwing (in casu der natuur) „de denkende geest uit zichzelf motieven put, die hem in staat stellen, de beperkte ervaring af te ronden en te vervolledigen tot een beeld, dat hem bevredigt". De subjectieve grondslag van zo'n wereldbeeld doorzag Pos, maar aanvaardde dit toch als zinvol, namelijk inzover het een zelfbevrediging van de geest betekent. Op de drempel daarentegen van de naoorlogse faze in zijn ontwikkeling wordt die beeldvorming niet alleen doorzien maar ook afgewezen, daar het willen door een schijn van kennis der totaliteit wordt beknot. In *Geschiedenisfilosofie op drift geraakt* lezen wij: „Het beeld der dingen mag niet tot afronding komen, het moet

fragment blijven, zoals het voor het natuurlijke handelen ook het geval is. Iedere voorstelling die de wil niet vrij laat, doet aan de werkelijkheid te kort." De redelijke wil heeft nu ondubbelzinniger dan tot dusver in Pos' conceptie de leiding genomen.

Zijn magistrale uiteenzetting *Over het betrekkelijk onderscheid tussen natuur- en cultuurwetenschappen* (1948) peilt de samenhang van kennen en handelen zeer diep. Zij doet uitkomen, hoe van dit standpunt gezien de theorie niet meer is dan een schema tussen ervaring en beheersing der verschijnselen. In beide branches van wetenschap is de kennis een handelen en een voorbereiding daartoe. Het is zaak, dit nu in het bijzonder met betrekking tot de cultuurwetenschappen toe te lichten. Alle geschiedkundige beeldvorming is een constructie, d.w.z. een produkt van onze kenactiviteit. Zulke constructies zijn niet mogelijk zonder het aandeel van wil en gevoel, die in die beeldvorming steeds een moment van waardering leggen. Dit betekent echter, dat die beelden wederom het handelen beïnvloeden: „Waardebepalingen zijn doorgangen tot de bepaling van de toekomst. die het wezen van het menszijn is".

Tegenover de overeenkomst in pragmatisch opzicht tussen de beide wetenschapsgroepen stelt Pos nu ook hun onderscheid. Dit berust op het verschillend karakter der objectiviteit in elk van hen. De oorspronkelijke rationele strekking der objectiviteit geldt onverkort voor de theorievorming der natuurwetenschappen. Dit is een zuiver verstandelijke aangelegenheid. In de cultuurwetenschappen is deze rol van het intellect weliswaar onmisbaar, maar toch slechts van betrekkelijke waarde. Daarom heeft de objectiviteit hier een ander karakter dan ginds. Dit hangt samen met de aard van de beeldvorming. Met betrekking tot haar, dus in de geschiedwetenschap, is die intellectuele objectiviteit helemaal geen ideaal! Veeleer is zij een beletsel, als zij haar maat in het samenspel der geestelijke krachten niet weet te vinden. Nadrukkelijk brengt Pos dit bij de opening van het Philologencongres in 1946 en in het essay voor Jan Romein (1953) naar voren.

Zo wordt in de cultuurwetenschappen de rationele (in de zin van: intellectuele) objectiviteit niet geheel opgeheven, maar wel onttroond. In het ideaal van objectiviteit, dat voor deze wetenschappen geldt, is het aandeel der ethiek beslissend. Want dit is het ideaal van een beoordeling der menselijke verschijnselen, die „de botsingen der particuliere belangen en waardebepalingen in een hogere eenheid integreert" (1948). Zulke objectiviteit relativeert die opvattingen en be-

vrijdt ons uit particularisme tot wereldburgerschap. Pas deze ethische objectiviteit (in de cultuurwetenschappen) verschaft de intellectuele objectivaties (der natuurwetenschappen) hun betekenis, want deze ethische objectiviteit beslist op aanvaardbare wijze over het gebruik dat men van die objectivaties behoort te maken. Dit is het aspect waaronder de studie van 1948 tenslotte ook het *verband* der beide wetenschapsgroepen nader onderzoekt. Het probleem blijft open, wat anderzijds binnen de cultuurwetenschap de bijdrage der verstandelijke objectivering tot het bereiken van ethische objectiviteit zal zijn. Welke procedure zal er ter toetsing van aanspraken worden gevolgd? Welke principes zullen de objectiviteit der integratie waarborgen? Het hoge doel zelf wordt echter in zijn contrastwerking met de nood van het ogenblik bij verschillende gelegenheden helder omschreven. Dit moge uit enkele voorbeelden blijken.

De mens moet zich zedelijk overwinnen, om de kaders van de exclusieve groep, waarin elk van ons „thuis" is, te doorbreken en zijn integratie in de mensheid te veroveren. Dit is de practische strekking van een beschouwing over geschiedenis in 1952. Hieraan beantwoordt geheel de gedachte over de ontmoeting der grote religies in onze eeuw: als de verschillen in dogmatiek en ritueel secundair worden, zullen de godsdiensten elkaar begrijpen en respecteren als symbolische uitdrukkingen van één waarheid. In analogie hiertoe wekt de verhandeling over *De verantwoordelijkheid in de geesteswetenschappen* (1954) tot een beschouwingswijze op, die „de verhouding van Europa en zijn westelijke afstammelingen tot de overige mensheid door de geestelijke sentimenten van erkenning van gelijkgerechtigheid en eerbied" laat bepaald zijn en „de vraag onder de ogen ziet, wat van dit besef de practische consequenties zijn". Maar niet enkel naar buiten, ook naar binnen toe is dit vraagstuk aan de orde: „In onze tijd, waarin ... de sterkste machten botsen ... over de vorm waarin de enkeling rechtens deel zal hebben aan de goederen der gemeenschap en waarvan de zedelijke kern de vraag is, of die vorm individualistisch zal zijn ... dan wel solidaristisch, het recht van allen op aandeel in de stoffelijke en geestelijke goederen tot grondslag zal verheffen".

Terloops zij hier opnieuw de verhouding tussen Pos' ethische overtuiging vóór en na de bezettingsjaren gedemonstreerd. Aan de geciteerde passages beantwoordt namelijk de strekking van zijn betoog uit 1936 *De zin der wetenschap*. De slotalinea aldaar vat die strekking aldus samen: „... het meeromvattende heeft hoger gelding dan het

beperktere, de mensheid meer dan welke begrensde formatie ook, het belang van velen gaat dat van enkelen in objectieve zin te boven: zo eist het de gerechtigheid ... Haar ware vervulling is ... dat ieder in de dienst aan de anderen de vervulling van de zin des levens vindt". Men erkent hier hetzelfde nobele ethos als in de naoorlogse, solidaristische passages. Tevens echter bemerkt men evenals zoëven bij het doodsprobleem, hoe de denker nu van zijn katheder is neergedaald in het strijdgewoel en ons rechtstreekser en bewogener tot de bevrijdende, menswaardige daad oproept.

Deze onderscheiding van twee soorten objectiviteit en de bepaling van hun onderlinge verhouding beantwoordt geheel aan de disqualificatie der contemplatieve wetenschapsbeoefening, die we reeds leerden kennen. Uiteraard heeft deze leer van tweeërlei objectiviteit grote consequenties ten aanzien van de waarheidsidee. In verband met de besproken, kennistheoretische beschouwingen van 1947 zij op het volgende gewezen. Het positivisme van die studies maakte de waarheid der wetenschappen tot een uiterst beweeglijke, kwetsbare en vergankelijke grootheid. Bij zulk een mobiliteit dreigt een relativisme dat met alle volstrekte inzicht ook elke volstrekte waarde annuleert. Maar dit gevaar bezweert de onaangetaste *ethische* idealiteit. Het is echter een nieuw *geloof:* „Wij hebben het voorrecht te leven in een tijd, waarin een nieuw universalisme en een nieuw solidarisme zich baanbreken en de voosheid wordt doorzien van oude leuzen ... Het moge zo zijn, dat de nieuwe waarden ... in feite die oude waarden zelf zijn, maar losgemaakt uit de omknelling die er de doorwerking van belemmert. Dit inzicht kan de strijd tussen de oude westerse wereld en de nieuwe niet geringer maken. Wat een nieuw geloof is, zal van behoudende zijde als ongeloof en verval worden bejegend en omgekeerd zal de oude gelovigheid het verwijt, dat ze in feite ongeloof is geworden, bij voortduur moeten aanhoren" (1954).

Dit „geloof" beantwoordt, naar ons reeds bleek, geheel aan het beginsel der zedelijkheid, zoals de critische idealist dit ook voorheen inzag. Dat beginsel was echter in zijn algemeengeldigheid betrokken op de veronderstellingen der ratio. Hoe minder deze ontwikkeld worden in begrippen, des te zwakker is ook de gelding van zo'n beginsel. Nu is in Pos' naoorlogse conceptie de theoretische rede gaandeweg enkel nog van instrumentele betekenis. Dan ontvallen echter ook aan de ethiek argumenten die haar trancendentale gronding veroorloven. Pos draagt thans een bezieldheid uit, die in haar machtige vervoering

de gezindheid der humaniteit hoog boven zulke argumentaties uit stuwt. Als hij echter toch met argumenten de doelen verdedigt, die men zich bij dit ideaal stellen zal, dan ontwikkelt hij geen subtiele deducties meer. Veeleer doet hij, gelijk in *Materie en geest* (1955), onder verwijzing naar eigenbelang en zelfbehoud nuchter en uiterst zakelijk een beroep op het gezond verstand. Het universalisme blijft behouden, het is evenwel niet meer trancendentaal gefundeerd, het draagt een collectivistisch karakter, wordt empiristisch toegelicht, heeft een utilitaire strekking.

Voor de oorlog wortelden Pos' kennistheoretische en ethische overtuiging in een gemeenschappelijk rationeel apriorisme. Dit garandeerde objectiviteit. Toen Pos deze grondslag steeds moeilijker tegen de tendenties der hedendaagse wetenschapsbeoefening kon verdedigen, aanvaardde hij na lange aarzeling een empirisme, welks pragmatisch karakter ons reeds bezighield. Dit empirisme is uiteraard ook nominalistisch ingesteld, hetgeen juist leidt tot een pragmatistische waarheidsopvatting. Aan het algemene in onze begrippen beantwoordt volgens zulk nominalisme niet iets algemeens in de ervaring, deze behelst een stroom van feitelijke bijzonderheden. Wat is dan nog de waarheid ener theorie? Haar gelding blijkt uit de uitkomsten van ons handelen dat zich van die theorie bedient.

Waar het de wetenschappen betreft, verzet Pos zich niet tegen de consequenties van dit nominalisme. Maar nu dreigt het ook de moraal in haar algemeengeldigheid te vernietigen. Er zijn dan geen zedewetten, er is enkel een stroom van feitelijke beslissingen. Hiertegen zet Pos zich schrap. Minachting voor het objectieve handelen ligt hem ver, daarin ziet hij een existentialistisch vooroordeel. Hij wil juist het universalisme der ethiek behouden, zonder dit echter nog langer met rationalistisch abstracte constructies te verdedigen. Een algemeengeldige moraal wordt dus niet door hem ontkend, maar ook niet meer met de middelen van het criticisme volgehouden. Deze komen hem nu te intellectualistisch voor. Dienovereenkomstig krijgt de term „rationaliteit" een zeer ruime strekking. Hij bundelt verstand, wil en gevoel als manifestaties der rede. Deze zijn ten aanzien van elkaar autonoom en het intellect is in deze trits geenszins de meeste, het peilt niet langer de volle diepte der rationaliteit. Zo kan het dan ook gebeuren, dat de hechte verstrengeling van theorie en praktijk, die wij onderzochten, als „mystieke eenheid" wordt aangeduid (1952) en daarmee buiten de intellectuele sfeer zich in een beleving laat gelden. Dit emotioneel

karakter sluit echter de rationaliteit niet uit, kenmerkt veeleer een verschijningswijze daarvan.

Niet alleen kennistheorie en ethiek hebben Pos' aandacht, ook met metafysische vraagstukken houdt hij zich herhaaldelijk bezig. Hier komt het realistisch standpunt tot uitdrukking, dat in de behandelde opvatting der kennis reeds verondersteld is. Dit realisme betekent opnieuw zelfkritiek. Zij valt ditmaal zelfs bijzonder scherp uit, als Pos in de markante studie *Hoe is filosofie mogelijk?* (1947) het vroeger door hem ontwikkelde spiritualisme als een illusie verwerpt. Hij onderscheidt hier de immanente ontplooiing der wijsbegeerte van het onderzoek naar haar mogelijkheid, dat men van buiten af verricht. Die immanente trant bereikte in Pos' eigen werk haar hoogtepunt in de studie *Metafysica* (1938). Het is dan ook in zekere zin een karakteristiek van zichzelf, als hij in 1947 schrijft: „Zij die denken als Parmenides en zijn voortzetters stellen de in alle werkelijkheid zichzelf begrijpende geest als doel én uitgangspunt beide en laten hem via de lagere kennis, waarin het voorwerp buiten de geest blijft en hem begrenst, tot het hoogste en zijn volstrekte vrijheid opklimmen". Dit is dus een zelfportret, maar a.h.w. retrospectief. Want in 1947 ontwikkelt Pos ook de éxterne belichting van zulke geestesprodukten en nu geeft hij de voorkeur aan hun verheldering op deze wijze: de menskundige vakwetenschappen „doorgronden van buiten af, objectiverend en vereindigend de zichzelf handhavende, achter het oneindige en achter de vrijheid zich verschansende filosofie... De verwezenlijking van die innerlijke mogelijkheid der filosofie is niet meer dan een toestand van de denkende geest, die voor zichzelf en van binnen uit gezien absoluut is, maar van buiten af beschouwd en in het verband der werkelijkheid betrekkelijk en voorbijgaand".

In tegenstelling tot zijn vroegere idealistische zelfbevestiging van de geest in een spiritualistische synthese gaat Pos thans verschillende malen op het realiteitsgehalte der ervaring in. Deze analysen die nu eens in kennistheoretisch, dan weer in taalfilosofisch verband optreden, behoren tot het opmerkelijkste van zijn hand in dit decennium. Hun resultaat is volstrekt in strijd met het geijkte beeld van Pos' gedachtenwereld. Zijn virtuoze begripsvorming en haar hyper-levendige verwoording schiepen zo'n universele en intense eenheid van denken en taal dat daarbuiten in zekere zin „niets" bleef. Maar in de bedoelde ver-

handelingen voert Pos ons telkens tot een grens. Daar heersen een stilte en verheven rust, waartoe de mens slechts het zwijgen kan doen. Anders vervalst hij juist met de scherpzinnigste argumentaties de hier zich opdringende oerervaring. Met allerlei kunstgrepen van het verstand tracht hij zich dan tegen de overstelpende majesteit van het zijn te handhaven. De kunstgreep, meer speciaal der fenomenologie, in haar idealistische faze bij Husserl, heeft Pos minutieus ontleed in enkele werkelijk klassieke bladzijden van de studie *Valeur et limites de la phénoménologie* (1952). Hier demonstreert hij de omslag van realisme tot idealisme in een reflectie die de kendaad niet opvat als een *er*kenning van realiteit, maar als een daad van *toe*kenning. Aan de bewustzijnsinhoud schrijft het kennend bewustzijn op grond van eigen criteria het realiteitsgehalte toe. Het bewustzijn interpreteert als zodanig zijn inhoud en deze interpretatie „fundeert" werkelijkheid. Deze „berust" nu op het bewustzijn. Elders vergelijkt Pos de dusdanig gekarakteriseerde idealist met een haan die fier verkondigt: „Als ik kraai, gaat de zon op"...

Op de grondslag van deze metafysische overtuiging besteedt Pos grote aandacht aan de verhouding van natuur en geest. Zijn gedachten gaan in de richting van een evolutionisme, georiënteerd aan de opvattingen van Bergson, Marx en de dieptepsychologie. Dit evolutionaire herstelt de eenheid in het pluralisme der werkelijkheidsgebieden. Ook voorheen ging het Pos er om, een monistisch besef theoretisch te rechtvaardigen. In zijn spiritualistische synthese van weleer diende daartoe de idee van de eenheid van wezen in alle werkelijkheid. In zulk monisme „heeft de metafysicus de wereldgrond niet tegenover zich, maar om en in zich" (1938). Op deze wijze werd het dualisme van bewustzijn en werkelijkheid uit het ongereflecteerde wereldbeeld wijsgerig overwonnen. Ook nu heeft Pos geen vrede met die dualiteit, maar hij gaat thans de omgekeerde weg, om uit de veelheid der verschijnselen tot die eenheid te geraken. Voorheen immers herkende de geest zich in de werkelijkheid als haar wezen, thans is de geest een modificatie van de werkelijkheid, die ergens in de ontwikkeling der werkelijkheid op haar beurt te voorschijn komt.

Zijn monistische strevingen komen overigens ook in een geheel ander vlak duidelijk tot uitdrukking: men vindt hen terug in het nu ontwikkelde solidarisme, die verregaande identificatie met de medemens. Aan deze ethische verschijningswijze van het monisme beantwoorden dan weer in de kennistheorie aanduidingen omtrent een assi-

milerende ontgrenzing tussen subject en object. Pos staat namelijk stil bij de trancenderende dialectiek in beider onderling contact. In 1952 te Straatsburg sprekende over *Quelques aspects de la trancendance* bijvoorbeeld ontwikkelt hij, hoe „het object *in* de kennis is en tegelijkertijd daar*buiten*. Het object wordt overstegen door het subject, de impuls die het aan het subject verschaft, leidt dit er toe zijn grens te overschrijden, zoveel object te worden, als het maar kan... Aan de assimilatie die zich op het object richt, beantwoordt een beweging in omgekeerde richting: het object transformeert zich in gekend object en overschrijdt zijn eigen grenzen: het wordt werkzame kennis". In deze samenhang kunnen wij ons nu ook iets duidelijker rekenschap geven van die „mystieke eenheid van theorie en praktijk". Terwijl de wetenschapstheorie die vlak voor de oorlog verscheen (1940) beide streng uiteenhoudt, gaat het Pos nu om hun dialectisch verband. Daarin kan men hen onderscheiden, als men maar tevens beseft, dat in het volle menselijke bestaan hun ongescheiden realiteit de waarde van die puur verstandelijke onderscheiding betrekkelijk maakt.

Ook in zijn geestdrift voor bewonderde denkers draagt Pos nu soms iets van een mystiek getint monisme op zijn lezers over. Reeds in 1941 gewaagde hij (in zijn karakteristiek van Bergson) van een „mystiek der vreugde van het zichzelf schenken". Dat is de gevoelswereld van zijn eigen, zich nu aankondigend solidarisme. Vervolgens roept Pos zijn gehoor Bergson's grandioze beeld voor de scheppende evolutie der mensheid in herinnering. Als een zegevierend collectief stormt zij door de eeuwen voorwaarts, een ontzaglijk leger dat elk van ons volledig omstuwt. Ook voordien had Pos niet de gedachte verworpen van een onbewuste, doelmatige eenheid van samenhang in het grote geheel der natuur, waarin een soort metafysische economie heerst, door taakverdeling als in een organisme. Dit werd echter slechts voorzichtig aangestipt in een academisch betoog — *De zin der wetenschap* (1937) — als een filosofeem dat men wel kent, en met een „hoe dit ook zij" kenschetste Pos het als enkel een speculatieve suggestie. Wat we reeds enkele malen observeerden, herhaalt zich hier: een grondgedachte der latere beschouwingen is reeds vroeg in principe aanwezig, maar nog perifeer, wat op de achtergrond, om vervolgens centraler, frequenter, vrijmoediger te worden geformuleerd. Van een inzicht dat men overweegt, wordt het een overtuiging waarvan men getuigt. Tien jaar na de Bergson-herdenking voert Pos, als hij aan het blijvende moment in zijn bewondering voor Husserl uitdrukking wil verlenen, de inten-

siteit van dat metafysisch gevoel der éénwording nog verder op door de keuze van het beeld waarmee hij dit gevoel verduidelijkt.Hij prijst er de fenomenologische houding, waarin wij het andere laten gelden als onszelf en toegang vinden tot geestelijke werelden die ons voorheen vreemd waren, die ons ver lagen. In die houding nu „verruimt men zijn eigen begrenzingen en gaat als het ware op in de onmetelijke wereldzee der menselijke werkelijkheden". De hier gekozen term „se fusionner" suggereert een complete versmelting en anders ook dan in een „leger" is in deze „oceaan" het individu opgelost. Dat wil zeggen, men ervaart hier in metafysicis dezelfde affectieve stuwing die Pos' belijdenis van menselijke saamhorigheid in zijn laatste levensjaren kenmerkt. Men vergelijke de hierboven geciteerde passage (p. 200) die Pos' bereidheid onderstreept zonder voorbehoud de noden van zijn medemens te delen. Overeenkomstige vereenzelviging, maar dan met het totale zijn, drukt hij thans ook wel zo uit: de moderne mens wil niet meer de werkelijkheid beschouwen, maar zich één voelen met haar. De tegenstelling tot de afgewezen contemplatie die steeds ook afstand impliceert, duidt ditmaal in de Franse tekst „communier" aan. De term wordt in de eerste plaats met betrekking tot de kerkelijke communie gebezigd. Een zekere religieuze wijding behoudt de met dit woord bedoelde gemeenschappelijkheid derhalve ook in volstrekt „wereldlijk" verband. En zulks te meer in uiteenzettingen van filosofische aard, daar hier door Karl Jaspers' invloed de term „communicatie" naar men weet in zwang is gekomen ter betiteling van een diepgaande menselijke verstandhouding waarin ten aanzien van levensvragen de intellectualiteit niet verworpen, maar wel verre overschreden wordt. Zo verrijkt Pos dus in het geciteerde opstel over Socrates als existentieel moralist (1949) door dat „communier" de ermee aangeduide pragmatische opvatting der kennis op verrassende wijze met zijn metafysische gevoeligheid.

Als men zich zo rekenschap geeft van deze ongemeen versterkte tendentie in Pos' latere werk, moet men natuurlijk nooit uit het oog verliezen, hoe dit gekenmerkt werd door militant filosoferen vol analytische nuchterheid. Pos verdedigde bijv. in het critisch onderzoek der Duitse geschiedfilosofie (1ste jg. Nieuwe Stem) „dualistische zin voor werkelijkheid" tegen een „alles vervagende mystiek". Die onderscheiding en die voorkeur passen geheel bij zijn filosofie van de redelijke wil. Pos streeft naar zedelijk verantwoord handelen in een situatie die met alle middelen van het verstand onderkend worden. Maar zulke

beschouwingen als wij nu onderzochten, leren ons het levensgevoel kennen, waarin die zedelijke verantwoording voltrokken wordt. Naarmate zijn kennistheorie hem de middelen tot intellectuele fundering van deze zedelijkheid ontneemt, wordt juist dat levensgevoel in de wijsgerige bewustwording van kapitale betekenis.

Er zijn overigens talloze schakeringen van mystiek. Pos laat geen twijfel open, welke nuance hém bezielt. Reeds bij die herdenking van Bergson kwam de vreugde van het zichzelf schenken ter sprake. Toen was ook de universele gemeenschapszin die uit Bergsons filosofie van de levensdrift spreekt, doorslaggevend voor de adhaesie. Wederom voller ontplooid treft deze voorkeur voor ethische mystiek de lezer van Pos na de oorlog. In de briljante studie (1951) die hij aan Der Mouw wijdt, vrijwel de enige Nederlandse dichter waartoe hij steeds weer genietend en peinzend weerkeert, schetst hij vol sympathie een caritatief georiënteerde mystiek als tegenhanger der speculatieve richting. Het spreekt in het geheel van Pos' voorkeuren boekdelen, dat hij daarbij terloops opmerkt, hoe het intellectueel-speculatieve type noordelijk, Duits is, terwijl de daadwerkelijke richting van Romaanse huize blijkt. Maar bovendien beantwoordt haar nadere karakteristiek geheel aan Pos' visie op de offervaardigheid van het Verzet, zoals we die op p. 196 leerden kennen. Want hier heet het van dat caritatieve type: „Hun ondergang in dienst van anderen is zelfhandhaving en voortleven op een wijze, waar de nuchtere bewustheid niet van droomt". Zo versterken deze uitspraken elkander over en weer en vergemakkelijken zij het ons, het geestelijk klimaat te bepalen waarin Pos in zijn laatste jaren filosofeerde.

Laat ons nu tot besluit nog eens terugzien naar ons uitgangspunt, die schets van de misère der hedendaagse filosofie. In dat essay gaf Pos zich rekenschap van de beide knelpunten in de huidige situatie die hem met toenemende zorg vervulden. Uit zijn werk bleek ons, hoe diep hij teleurgesteld was door het tekortschieten der geestelijke krachten in het wordingsproces der mensheid. Anderzijds werd duidelijk, hoe hij steeds meer besefte, dat het westerse geestesleven zich te intellectualistisch ontwikkeld had. Dat zedelijk échec en dit intellectualisme betrekt hij pas in zijn laatste jaren zo rechtstreeks op elkaar. Opnieuw geschiedt dit in de vorm van een zelfkritiek. Want daarvoor moet men ook *In het dal der na-oorlogse filosofie houden.* De functie

van deze kritiek laat zich aan de hand der reeds onderzochte gedachtengangen in het kort als volgt nader bepalen.

Pos' filosofische bewustwording met haar zeer uiteenlopende motieven bezat een dergelijke reikwijdte, dat hevige interne spanningen niet konden uitblijven. Het universalisme der wetenschappelijke objectiviteit paarde zich aan zijn tegendeel: het bezield getuigenis van een persoonlijkheid. Pos' positivistische wetenschapsleer ondersteunde zijn ethisch idealisme onvoldoende, ofschoon dit dezelfde universele strekking bezat. Ook stond dit positivisme in de weg aan de metafysische bezinning waarvoor hij een wijsgerige uitdrukkingsmogelijkheid zocht.

In deze disharmonie berust Pos niet. Zijn reactie is geenszins negativistisch. Deze dialecticus keert niet terug op zijn schreden, evenmin vereenvoudigt hij zijn doelwit, hij schrijdt vóórt, naar een ruimer synthese waartoe reeds velerlei in de loop van zijn ontwikkeling tendeerde. Om die synthese te bereiken, moet de betrekkelijkheid van wat in het jongste verleden te absoluut gesteld was, aanvaard worden. Dan kan dit echter zo ook bewáárd blijven. Wat zijn nu zijn bezwaren? De verwetenschappelijking ging te ver. Pos denkt daarom nog niet aan een filosofie buiten de wetenschappen om, maar wel erkent hij, dat zij het geestelijk leven niet kunnen omvatten. Rationaliteit verloochent hij nimmer, maar zij wordt rijker gedifferentieerd. In zijn laatste levensjaren ontwerpt hij opnieuw een program van metafysica, men zie de studie *Drie hoofdrichtingen van filosoferen* (1954). Daarin handhaaft hij zijn realisme, maar herziet het criterium der waarheid: „Zo denk ik en zo voel ik, want zo ben ik, is hier het laatste argument en de toereikende grond". — Ook de vermaatschappelijking ging te ver. Pos maakt daarom nog niet zijn moedige inzet, om zijn zedelijk ideaal in de samenleving te verwerkelijken, ongedaan. Zijn filosoferen blijft levensnabij. Maar hij beseft nu, dat wie de filosofie geheel van de situatie afhankelijk stelt, haar innerlijke zin miskent. In *Drie hoofdrichtingen* waarschuwt hij voor een „ethisch-sociale filosofie ... die alleen datgene der metafysica wil laten gelden wat in haar program van actie past. Bovendien, men denke niet „eenzijdig van buiten naar binnen". Wie hoort hier niet de kritiek op de kritiek van 1947? De zelfbevestiging van de geest wordt gerehabiliteerd, zonder dat daarom de complementaire functie ener externe benadering wordt ontkend. Naar die metafysica verschuift nu ook het accent, dat in de na-oorlogse geschriften op de cultuurwetenschap in haar verhouding tot de na-

tuurwetenschap viel: de metafysica zal de intellectuele expressie van een totale ontmoeting der persoonlijkheid met de werkelijkheid zijn.

Op deze wijze vormen de laatste publicaties van Pos een eenheid. Zij openen uitzicht op nieuwe mogelijkheden in zijn ontwikkeling. Voorshands acht hij „helderheid van onderscheiding belangrijker dan synthese", maar deze laatste wordt hier kennelijk voorbereid. Op weg naar zulk integraal filosoferen werd Hendrik Josephus Pos door de dood weggerukt.

Anthonie Donker

EINDMORENE (GERÖLL)

De schemering strekt de hand
aarzelend uit naar het licht.
De tijd wordt een niemandsland,
de wereld een vergezicht.

Is dit het land van Lilliput?
Het land der kleine zielen,
het land waar de schaduwen groter dan
de zielen zelf uitvielen?

„De bomen zijn wijzer dan wij."
Zij zijn het sterven gewend.
Weer najaar — en weer staan zij
als een die zijn lot reeds kent.

Hoezeer wij de tijd ook bezweren
hem dodend, doodt ons de tijd.
Zelfs zij die voor 't oog triomferen
verliezen glansrijk de strijd.

Voordat zij los, verloren wegzweven
overtroeven de blaren zichzelf.
De dood overtreft het leven
in de hektische kleuren der herfst.

Doden zijn dood. Een ieder weet,
geen keert er weer uit die nacht.
En toch — als hij straks hier binnentreedt
zal hij zien, dat ik hem verwacht.

De wind steekt op, de winterkou begint.
De boom staat onberoerd in weer en wind
en laat zijn bladervracht gelaten vallen
en weet dat hij het volgend voorjaar wint.

Het eerste onbekende: het bestaan beërven.
Het spel vervolgens van verliezen en verwerven
waardoor wij ingepalmd en aan verslingerd raken.
En eindelijk het laatste onbekende: het sterven.

Mijn wereld eens vertrouwd, hoezeer veranderd
en vriend na vriend van hier reeds weggewandeld
naar een verschiet waarin ik niet kan zien
aleer ook mijn rol zal zijn afgehandeld.

Hoe hartveroverend ving het leven aan.
Maar hoe verraderlijk is dit bestaan.
Genadeloos valt uit de blauwe hemel
plots op zijn prooi de rover loodrecht aan.

Eindelijk uit de zorgen van vandaag
treedt de ziel weer uit de sarcophaag.
Eindelijk vindt zich Gulliver ontbonden
van het dwergvolk en zijn muggenplaag.

Een bromfietser boort door de nacht
de snerpende nasleep van zijn vrijage.
Op het lege perron voor de slaap verwacht
ik de laatste trein, zonder bagage.

Slapen is niet een vormloos onbeschut
wegzakken van het lijf in loden put,
maar het vervluchtigt tot een regenboog
van dromen fonkelt boven plicht en nut.

Bij de vroegste geluiden voorin de dag —
het tjilpen, de tram, de sirene,
verlaat ik de glazen gletscher der nacht,
struikelend, over de eindmorene.

De ochtendschemer weert de wereld af.
De halfslaap is een wankelmoedig graf.
Zwevend nog tussen wolken is het dal
dat zich de dag nog niet gewonnen gaf.

Een kind in de koude morgenlucht
zingt tegen de winter in,
Het onherroepelijk einde vlucht
voor het onweerstaanbaar begin.

Het vergt meer geloof dan men heeft
bij het horen der valse stemmen
dat men anders bij mensen leeft
dan tussen voetangels en klemmen.

Wie naar geen roem noch eer noch invloed dingt,
arglist en heimelijk handelen omringt
hem niettemin, en vals wordt zelfs de klank
die in verzekering van vriendschap klinkt.

Naar alle kanten open. Maar hoe kan
de menselijke omgangswijze dan
een die liefst nòg zo was veranderen
in een verbeten en afzijdig man!

Voor jaren kwam de anonieme brief;
nietswaardig, snelvergeten ongerief.
Maar jaren later viel het schelle licht
er plotseling op. Vlak naast mij stond de dief.

De mens is de mens een wolf
staat onzichtbaar in ieders wapen.
Men wenst hem wiens graf men dolf
dat hij eeuwig erin zal slapen.

Door onafzienbre steppe jaagt de slede.
De wolven jagen onvermoeibaar mede.
Niet voor de strijd beslecht is en de teugel
eindlijk de hand ontvalt, zijn zij tevreden.

Een ieder leeft afgezonderd
zo in zichzelve versterkt
dat de een de ander uithongert
zonder dat men het merkt.

Woestijn en gletscher, oerwoud, oceaan,
onnoemlijk ver van iedereen vandaan
maar voor de ongenaakbre eenzaamheid
nog aarzelend van dat ademloos bestaan.

Dat hij in ijle lucht ontijdig hijgt,
dat hitte hem tot stikkens toe bedreigt.
O geest die elke eenzaamheid trotseert,
lijf dat geen speling toegemeten krijgt.

Van allen nameloos ver geweest
een kluizenaar, een diepsneeuwbeest,
in het oneindige bestaan
alléén geweest, alleen gewéést.

Ik ben nog niet genoeg alleen geweest.
Alleen wie geen verlatenheid meer vreest,
kan zich ten laatste weer verenigen met
al wat op aarde is en is geweest.

Triest dat het onafzienbare verdwijnt,
dat zichtbaar slinkt wat eerst onsterflijk schijnt.
Maar krimp, mijn wereld, krimp. Van uur tot uur
komt dichterbij een wereld zonder duur.

Dat ik hier in dit ogenblik besta,
dat tegelijkertijd ik kom en ga,
en dat begin en eind reeds is geschied!
Ik ben: een trillende oogwenk in het Niet.

Door een golfslag uit het Niet getild
in een wereld niet door mij gewild
moet ik bevend tegenaan de rots
wachten tot de storm zal zijn gestild.

De kamer die ik zoveel jaren ken,
die onze slaap verzamelde is zo stil
zo doodstil dat ik er wel sterven wil
en dood kan zijn alsof ik er nog ben.

Vliegt de ene dag al sneller dan de andre,
geen kan de richting van de tijd verandren.
De korjaal komt een stroomversnelling door,
vertraagt, en snelt weer verder naar de andre.

Wegdwalen in een ondoordringbre mist,
waarin de wereld reeds wordt uitgewist,
inslapen — maar terugkeer steeds opnieuw,
de schrik: ik heb mij in de weg vergist.

De dingen zijn gans anders dan hun namen.
Er zijn ook naar men zegt: hemel-lichamen.
Ik overdenk de woorden één voor één
zo lang tot zij zich voor zichzelve schamen.

Als een nevel overzee verbreidt
zich d'onmetelijke eenzelvigheid
die de stranden aan mijn oog onttrekt
en mij steeds meer van de andren scheidt.

Er is een andere wereld dan men ziet,
het lijkt dezelfde maar zij is het niet.
Ver in het onbereikbare verschiet
verschijnt zij bijna. Deze is het niet.

Achter de klank begint een ander lied
het komt uit een vreemd, onbekend gebied —
misschien ook maar een roerdomp in het riet,
misschien toch al de roepstem van het Niet.

Vriend en vijand zie ik in het oog,
die mij liefhad en die mij bedroog,
alle samen vormden zij de tijd
die als golfschuim boven zee vervloog.

Wat gister leek was al een vorig jaar.
Tien jaar terug was als tien dagen maar.
Maar altezamen wat verleden werd
is zo voorgoed voorbij als duizend jaar.

Leven is slechts het gering verschil
van twee ogenblikken fel en schril,
bliksemend en rommelend in de tijd,
na die botsing weer volslagen stil.

Mijn dode vrienden aan zichzelf onttogen,
voordat hun felle baaierd onbewogen,
voordat hun cirkel trillend heet gesmeed
stond onbedwingbaar rond hun ziel gebogen.

Verzen sneeuwen radeloos in mij neer
op de donkre grond en meer en meer
vormt er zich een witte laag en nemen
de gedane zaken daar hun keer.

Dec. 1957/Jan. 1958.

W. F. Wertheim

BLOEMEN EN DISTELS UIT HET AARDSE RIJK

Men hoeft geen kaartje voor een reis naar de maan bij een van de nieuwe toeristenbureaus voor ruimtevaart te kopen, als men wonderen wil zien. Onze simpele aarde biedt ze voor wie ze wil opzoeken. Wij vinden ze dicht bij huis — al zullen weinigen het Paleis op de Dam nog als „achtste wereldwonder" betitelen. Toevallig heb ik met mijn vrouw het wonder wat verder van huis gezocht. Dit wonder vonden wij op onze tocht door Aziatische landen in het nieuwe China.

Onze eerste dagen in China deden overigens dit wonder nog niet vermoeden. Het landschap, dat zich voor onze ogen uitstrekte tijdens de rit met de trein van het grensstationnetje, dat het eigenlijke China scheidt van de „New Territory", het stukje vasteland behorend bij de Britse kroonkolonie Hongkong, toonde nog het gewone armoedige Aziatische aspect. Aan weerskanten van de spoorlijn eindeloze rijstvelden — het ons overbekende beeld uit Java. Maar terwijl de tussen de sawahs verspreide dorpjes op Java, verborgen in het groen van vruchtbomen of klapperpalmen, meestal iets schilderachtigs hadden, waren de dorpjes in China grauw en onaantrekkelijk, met hun dicht opeenstaande lemen huizen en hun uiterlijk van miniatuur-stadjes, vrijwel zonder bomen en zonder groen. Ook de mensen, die zich in het landschap bewogen, boden een eentonig beeld. Op Java was de kleding altijd kleurig en van een zekere zwier. Hier in Zuid-China liepen mannen en vrouwen gelijkelijk in sobere zwarte zij, nauwelijks van elkaar te onderkennen. Met hun brede kegelvormige hoeden tegen de zon, met hun landbouwwerktuigen of hun pikuls met zware vracht over hun schouder getuigden zij van arbeidzaamheid, maar beslist niet van welvaart. Nóg beklemmender was het beeld van mannen of vrouwen, die in groepjes van twee of drie steeds maar op een soort tredmolen trapten — of de daaraan bevestigde katrol ter afwisseling met de handen ronddraaiden — om met het water uit de kanalen hun velden te bevloeien. Dit was het oeroude Azië, waar menselijke arbeid zo overvloedig is dat hij niet telt; waar hij goedkoper is dan dierlijke trekkracht, en deze ook vaak genoeg moet vervangen. Hetzelfde Azië, dat zich een jaar tevoren in de haven van Calcutta aan ons vertoond had, toen wij een grote platte balk zagen dragen op de hoofden van twaalf mannen vlak achter elkaar, allen precies even lang — op maat gekozen.

Achter de rijstvelden strekten zich aan weerskanten heuvels uit. Maar hier is het niet langer de herinnering aan Java die bij ons wordt opgeroepen, met zijn weelderig begroeide heuvels, met zijn rijst- en maïsvelden tegen de berghellingen opklimmend. Het Zuid-Chinese landschap doet veel meer denken aan Minangkabau, waar de bevolking ook kieskeurig is wat zijn grond betreft: de vruchtbare valleien en vlakten worden intensief bebouwd, met rijst en maïs, maar de heuvels en berghellingen zijn over grote afstanden kaal en onbegroeid. De oerbossen van Midden-Sumatra moeten langzaam aan wijken voor de alles-vernielende mensenhand. Grote uitgestrektheden bos zijn in het verleden afgebrand om er wat tabak of maïs te planten. Het in de heuvels losgelaten vee doet de rest, en na een aantal jaren roofbouw vormen de hellingen troosteloze bruingeblakerde woestenijen, waar niets fatsoenlijks meer wil groeien.

In Zuid-China is dit proces klaarblijkelijk nog veel verder voortgeschreden, daar lijken de heuvels volkomen kaal en verlaten. Zij zijn het toevluchtsoord van de doden voor wie, verspreid over de heuvels, kunstig gebeeldhouwde en gepleisterde graven zijn opgericht. De levenden hadden er tientallen jaren, misschien al eeuwen, niets meer te zoeken. Nog in 1948 publiceerde de Franse geograaf Pierre Gourou zijn beklemmend artikel in Pacific Affairs over „The unused uplands of China". Maar als wij uit het raam van onze trein goed kijken, zien wij dat de heuvels en berghellingen niet helemaal kaal zijn. Overal ontdekken wij kleine zwarte streepjes, die bij beter toezien pàs geplante dennetjes blijken te zijn. In het Britse gebied rondom het vlak tegenover Hongkong gelegen Kowloon waren de heuvels volkomen kaal; maar hoe dichter wij de grens naderden, hoe meer van die lage dennetjes wij zagen; en óver de grens waren de meeste hellingen er mee bezaaid. Wij beseften toen nog niet, dat wij hier een van de grootste wonderen van het Nieuwe China voor onze ogen zagen.

Maar voorlopig overheerste het armoedige Aziatische beeld. Dit bleef ook zo, toen wij in de miljoenenstad Canton aankwamen en het station verlieten. De stad maakte een typisch Oosterse, rommelige indruk. De drukke winkelstraten en nauwe steegjes, met hun kleurige stalletjes vol vruchten en snuisterijen, waren vaak nogal vervallen en slecht onderhouden. De mensen waren allen uiterst eenvoudig gekleed, op het armoedige af. De zwarte zij, met hars besmeerd tegen de zonnestraling, overheerste; maar ook blauw katoenen hemden en broeken waren talrijk. Vrouwen droegen als omgekeerde buideldieren in een

soort slendang babies op hun rug, de kopjes achterover bungelend. Kleine kinderen krioelden door de straten, vele ervan met puisten en uitslag. Vrouwen en meisjes liepen met zware pikuls op hun schouder; of duwden met hun drieën zwaar beladen karren over de straten. De schilderachtige opschriften met Chinese karakters op de winkels en kantoren, in rood, geel, zwart en groen, accentueerden het raadsel dat deze ongewone maatschappij voorlopig voor ons verborg. Was dit hetzelfde armoedige Azië dat wij in Pakistan en India, op Java en Sumatra hadden leren kennen?

Een groot verschil met de steden van India leek alvast duidelijk: hoe eenvoudig de mensen ook waren gekleed, er liepen er geen in lompen; en de talloze, afzichtelijk verminkte bedelaars, behorend bij het normale straatbeeld van Bombay en Calcutta, ontbraken hier geheel. Maar als wij vergeleken met Singapore of Djakarta, waren wij toch nog lang niet zeker dat de vergelijking ten gunste van China zou uitvallen.

Die zekerheid kregen wij pas, nadat wij andere steden hadden gezien. Het Zuiden, waartoe Canton behoort, is een van de armoedigste gebieden van China. En de wederopbouw, na de burgeroorlog, is daar het laatste begonnen — niet alleen omdat dit het laatste van de Kuomintanglegers bevrijde gebied was, maar ook omdat tot voor enkele jaren nog werd gevreesd dat een door Amerikanen gesteunde aanval van de Kuomintang van het Zuiden uit zou plaats vinden. Deze ongerustheid is er nu blijkbaar niet meer.

Van de drie grote steden, die wij in China bezochten, Canton, Peking en Sjanghai, schijnt Canton de armoedigste, Peking de welvarendste. Het welvaartspeil wordt gesymboliseerd in de wijze van goederentransport. In Canton trekken vrouwen de karren, in Sjanghai mannen, in Peking muilezels.

Ook in de kleding is er verschil: in Canton loopt een kwart van de bevolking in blauw katoen, dat alleen op de bon te krijgen is; in Sjanghai de helft, in Peking iedereen. Dáár pas wordt het door een Franse journalist getekende beeld van de uniforme blauwe mieren werkelijkheid.

Peking is overigens een stad van contrasten. Eeuwenoude tempels en paleizen, nu toegankelijk gesteld voor en druk bezocht door het gewone volk, zijn evenmin uit het beeld van het hedendaagse Peking weg te denken als de talloze moderne gebouwen, in de buitenwijken in de laatste paar jaren neergezet, sommige ervan in een stijl die de

traditionele Chinese bouwkunst nabootst. In deze moderne buitenwijken staan fabrieken, ziekenhuizen en voorts talrijke gebouwen en instituten bestemd voor wetenschappelijk onderzoek en hoger onderwijs. Maar men vindt er evengoed grote complexen arbeiderswoningen — deze laatste naar onze begrippen nog zeer eenvoudig en primitief, maar toch verre te verkiezen boven de oude krotten in de binnenstad. Want ondanks deze indrukwekkende nieuwbouw kent Peking, als practisch elke Oosterse stad, een nijpend woningtekort. De bevolking is in enkele jaren minstens verdubbeld tot bij de vier miljoen, en de nieuwbouw kan deze aanwas niet bijhouden. Aan de rommelige binnenstad wordt weinig gedaan; de bedoeling schijnt te zijn, wanneer in de buitenwijken straks voldoende woonruimte zal zijn bijgebouwd, grote delen van de binnenstad te slopen en geheel nieuw te herbouwen. Ditzelfde geldt trouwens ook voor Canton — niet voor Sjanghai, waarvan de binnenstad aan moderne eisen voldoet en dus niet hoeft te worden vervangen. Overigens vinden wij in de binnenstad van Peking, in de nauwe onaanzienlijke door twee eindeloze muren geflankeerde steegjes, als we een poortje binnengaan, niet zelden ook fraaie oude huizen in traditionele stijl, gebouwd rondom een binnenplaats.

Maar Peking is ook qua sfeer allerminst een eenheid. Het heeft, in de drukke winkelbuurten, nog iets van de Oosterse rommeligheid en gezelligheid. Maar de mensen beantwoorden in voorkomen, optreden en kleding niet meer aan wat men gewoonlijk met „Oosters" aanduidt. Men ziet geen tegenstelling tussen rijk en arm. Als in de Sowjet-Unie is er een algemene sfeer van soberheid en zakelijkheid. De mensen lopen zelfbewust door de straten, niet belust op een fooitje of een aalmoes, zoals in zovele Oosterse steden, tot het luxueuze Hongkong toe. Vrouwen en meisjes zijn, alweer als in Rusland, uiterst eenvoudig gekleed, zonder enige opmaak. De tegenstelling met de gewaagde tot boven de knieën uitgesneden zogenaamde Sjanghai-dress, waarmee vele keurig gekapte dametjes in Singapore en Hongkong — maar niet in het nieuwe Sjanghai! — de aandacht probeerden te trekken, was zo volstrekt, dat men zich in een omgekeerde wereld waande. Ook ontbraken de arrogante Engelsen en Amerikanen, die in hun dure sleeën door Hongkong of Singapore reden, in het straatbeeld van Peking volkomen. In de hotels zag men nog wel vele blanken, meestal heel eenvoudig gekleed. Het waren overwegend experts uit de Sowjet-Unie of andere Oost-Europese landen, die het consigne schijnen te hebben zich zo bescheiden en onopvallend mogelijk te gedragen. Indiërs, Bur-

mezen, Indonesiërs en andere Aziaten zijn in China ook zeer geziene gasten. West-Europeanen zijn er schaars; men ziet nog wel Skandivavische zakenlui wier landen althans normale diplomatieke betrekkingen met het nieuwe China onderhouden. Op de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging had men in geen jaar Nederlandse bezoekers gehad en geen Nederlandse journalist heeft er sinds de „bevrijding" — zo wordt de overwinning van de volkslegers op de Kuomintang algemeen genoemd — zijn neus vertoond. „China shakes the world", maar ons Hollanders schijnt dat niet te raken... En Amerikanen komen er in het geheel niet — behalve dan de groep van ongeveer veertig studenten die na hun bezoek aan Moskou doorreisden en daarmee intrekking van hun Amerikaanse paspoort riskeerden. Ook in dit opzicht vormt China dus een omgekeerde wereld, in vergelijking niet alleen met de Engelse kolonies Singapore en Hongkong, maar ook met Pakistan en India waar de grote hotels tjokvol met Amerikanen en Engelsen zitten die er in gekoelde bars, danszalen en nachtclubs hun avonden zoekbrengen.

Waarvan leven de miljoenen van Peking en Sjanghai? Er is een zich snel uitbreidende industrie, die probeert de snelle bevolkingsaanwas op te vangen. Het is een haast bovenmenselijke taak, de bevolking van een stad als Sjanghai, met zijn ruim zeven miljoen inwoners, te voeden. Vóór de omwenteling was Sjanghai een broeinest van ongerechtigheden, de lezer welbekend uit Malraux' „La condition humaine". De onderwereld, beheerst door souteneurs, handelaars in verdovende middelen en bendeleiders, oefende haar macht uit over de waterkant, vaak in samenwerking met, op het oog fatsoenlijke, rijke burgers, Chinezen en buitenlanders. De vreemde concessies vormden eilanden, waar de macht van de Westerlingen zich, gesteund door een eigen politie en overheidsapparaat, had verschanst. Deze concessies boden de aanblik van een moderne Europese wereldstad. Maar in de Chinese stad leidden miljoenen arme Chinezen een leven zonder een sprankje vreugde of hoop.

De vroegere concessies hebben nog hun grootsteeds karakter en uiterlijk. Maar de Chinezen lopen nu, bewust van eigen waarde, over de brede boulevards, langs de aanlokkelijke etalages die voor hèn bestemd zijn, en de tijd dat zij aan de versperring aan een blanke marinier een identiteitskaart hadden te vertonen schijnt voor hen een haast vergeten boze droom. De oude Chinese stad is er nog, met zijn slopjes

en bouwvallige huisjes, maar de straten en stegen worden nu goed schoongehouden en de vliegen, die pest van het oude China, zijn van de straten vrijwel verdwenen, zelfs in de hete zomer. Bedelaars ziet men niet meer, prostituees evenmin, en ook de georganiseerde misdaad schijnt men min of meer onder de knie te hebben. Hoe heeft men dit resultaat kunnen bereiken?

Een ambtenaar van sociale zaken vertelt mij over zijn werk, onder het drinken van de onvermijdelijke hete bloementhee, zonder suiker. Ik laat de thee wat afkoelen, met het oog op de balsemieke zomertemperatuur, maar een gedienstige hand heeft op het moment, dat ik het kopje aan de lippen wilde brengen, het mij uit handen genomen en leeggegoten, en opnieuw hete thee ingeschonken. Homoepathische behandeling dus, waar wij ook aan moeten geloven. De vriendelijke ambtenaar vertelt mij van de grootscheepse opvoedings-campagne, die zij in Sjanghai hebben op touw gezet. Met de koningen van de onderwereld, de grote souteneurs en gangsters, is eerst grondig afgerekend. Dat zal bepaald niet op zachtzinnige wijze gebeurd zijn. Tenslotte is het nieuwe China een dictatuur, zoals het oude China niet anders dan despotische régimes gekend heeft, een kenmerk trouwens van vrijwel alle landen van Azië. De prostituees en de kleine misdadigers werden echter vooral als slachtoffers van de omstandigheden beschouwd en behandeld. Voor hen werden heropvoedingstehuizen ingericht, die hen op de weg naar het normale leven moesten terugbrengen. Velen van hen die van het platteland afkomstig waren, werden na een heropvoedingsperiode naar hun oude dorp teruggestuurd. Maar deze onmaatschappelijken leerden daarbij een vak waardoor zij, als zij wilden, ook in de stad op fatsoenlijke wijze in hun levensonderhoud konden voorzien. Het belangrijkste element in deze heropvoeding schijnt te zijn: het teruggeven aan deze ontspoorden van een gevoel van eigenwaarde. In de gevangenis in Peking, die wij op ons verzoek bezochten, werden de „gewone" misdadigers niet anders behandeld dan de daar tweemaal zo talrijke politieke gevangenen, zogenaamde „contra-revolutionnairen"; beide groepen worden gelijkelijk aan een „heropvoeding" onderworpen. Van Westers standpunt bezien is deze samenvoeging vernederend voor de politieke gevangenen. Maar in de ogen van de Chinese leiders zelf zijn de „criminele" misdadigers niet minder waardig, en bestaan beide categorieën gelijkelijk uit gederailleerde en opvoedbare individuen, dus slachtoffers van hun omgeving. Wij hebben in de gevangenis met zo'n „heropgevoede" con-

tra-revolutionnair gesproken en hadden bepaald niet de indruk, dat op zijn „bekering" viel te bouwen! De lofprijzingen op Mao uit de mond van deze kruiperige Taoïstische wonderdokter klonken nogal huichelachtig...

Het is echter volgens de ambtenaar — mogen wij hem geloven? — met de misdaad nu zo gesteld, dat deze tot geringe en te beheersen proporties is teruggebracht. Men kan op de stations en in drukke straten lopen, zonder bang te zijn voor het zakkenrollersgilde. Ik heb herhaaldelijk in mijn eentje 's avonds door overvolle straten of door de „cultuurparken" gewandeld zonder ook maar een seconde de behoefte te voelen naar mijn zak te grijpen. In Djakarta was ik op Pasar Baru, een minuut nadat ik een Parker ballpoint had gekocht, het ding alweer kwijt — en de winkelier had me nog gewaarschuwd straks op straat op te letten! In Hongkong stond op alle bushalten te lezen „Take care of the pickpockets". Maar in ons hotel in Sjanghai konden wij geen sleutel voor onze kamer krijgen — maar dat hoefde ook niet, zei men, want er werd toch nooit gestolen.

Ook een ander euvel van het oude China wordt vooral met heropvoeding bestreden: de corruptie, waaraan het regime van Tsjiang Kaisjek naar veler mening te gronde is gegaan. Een belangrijke rol in deze bestrijding schijnen de kleine discussie-groepjes te spelen, die op fabrieken en in kantoren worden gevormd. In deze groepjes heeft de laagste bediende evenveel stem als de directeur. Alle misstanden kunnen, zo vertelt mij een arts, die niet alleen de Nederlandse taal maar ook de Westelijke wereld verstaat, via de wekelijkse discussies aan het licht komen, hetgeen een belangrijke rem is voor corruptie en ander geknoei. Voor ons is het moeilijk te begrijpen hoe de dag na de discussie de discipline in ziekenhuis, kantoor of bedrijf weer te handhaven valt. Maar volgens onze zegsman wordt, zolang er gewerkt wordt, die discipline weer als iets vanzelfsprekends aanvaard. Heeft men grieven, dan moet men die oppotten — tot de volgende discussie. Maar voordien is gehoorzamen het parool. Van Westers standpunt is men geneigd deze discussies als „brainwashing" aan te duiden, als een het zelfstandig denken aantastende indoctrinatie met dwangmiddelen. Maar onze arts wijst ons een paar collega's aan, die aan deze discussiegroepjes niet mee wensen te doen, en wie toch niets overkomt. Voor de Chinezen zelf schijnen deze eeuwige discussies een toepassing van het beginsel, dat iedereen opvoedbaar is, dat iedereen overtuigd moet worden en, in rustige gesprekken, gevormd tot een nuttig en actief lid van de maat-

schappij. En dit onwankelbare geloof in de menselijke waarde en opvoedbaarheid van vrijwel iedereen is misschien wel de voornaamste verklaring voor vele van de Chinese successen, ook al mogen wij nog zo sceptisch staan tegenover de gebezigde middelen. Voor het eerst wordt het tot dusver onontgonnen intellect van honderden miljoenen bemest en beploegd. Wie zal het verbazen dat de oogst overvloedig is?

Ook in Canton zouden wij later een voorbeeld van zulk een grootscheepse opvoeding van „onmaatschappelijken" van nabij zien: een op palen neergezette school voor kinderen van de „sampan"-bewoners in de Parel-rivier — die overigens, ondanks haar fraaie naam, net zo bruin en vies is als het oude Batavianen welbekende Molenvliet.

De armoedige schippers en vissers die deze scheepjes bewoonden werden vroeger schimpend als „de drijvende rotte eieren op het water" aangeduid, en als paria's uit het stadsleven geweerd.

De nieuwe regering heeft ook deze groep van wel 60.000 zielen in haar zorgen betrokken, heeft op grote schaal hygiënische propaganda verbreid en daarmee het sterftecijfer ver omlaag gedrukt. Ook het onderwijs aan de vroeger aan hun lot overgelaten schipperskinderen is krachtig aangepakt, met vier scholen speciaal voor hen neergezet.

Het was een lawaaiig levenslustig stel kinderen die wij in die school aantroffen. Zij werden met prauwtjes naar school gebracht en weer afgehaald. Kennelijk was het schoolgaan voor dit wat rauwe slag kinderen een pretje. Aan de muren hingen plaatjes met een pedagogische strekking, waarin de gewone padvindersdeugden werden in beeld gebracht: een jongetje dat een oud vrouwtje helpt een kar te duwen; een meisje dat haar vriendinnetje met haar huiswerk helpt; kinderen, die thuis in het huishouden meewerken, alles heel braaf en simpel.

Ik vroeg aan het hoofd van de school, of het gemiddelde intelligentiepeil van deze schipperskinderen niet een eind beneden het normale lag, en of er niet velen bij waren die ongeschikt zouden zijn voor voortgezet onderwijs. Het glimlachend gegeven antwoord was verrassend: „Wij hier in China geloven niet in domme kinderen; wij geloven alleen in domme onderwijzers." Terwijl wij naar ons hotel terugwandelden vroeg ik mij af, of in dit éne schijnbaar naïeve zinnetje niet het geheim van het Chinese wonder verscholen lag.

Toch is de economische opbouw in een monsterstad als Sjanghai bijzonder moeilijk. De gehele handel en industrie — met uitzondering alleen van de dwergbedrijfjes — zijn in de loop van 1956 in feite ge-

nationaliseerd. Men had mij al enige malen verzekerd, dat de winkels en fabrieken alle in gemengde bedrijven waren omgezet. Na een paar vergeefse pogingen om er bij de winkeliers achter te komen, welk aandeel de staat, en welk de particulier dan in die bedrijven had, heb ik maar eens een gesprek aangevraagd met een functionaris van de gemeente Sjanghai, die met dit soort zaken belast was. Toen bleek, alweer onder de gebruikelijke gele ongezoete thee, dat de term „gemengd bedrijf" maar een doekje voor het bloeden was. Deze bedrijven waren geheel overgenomen door de staat. Alleen krijgt de eigenaar nog gedurende zeven jaar een rente van vijf percent over de geschatte waarde.

Maar het haast ongelooflijke is, dat deze door en door revolutionnaire operatie van 1956 zónder bloedvergieten schijnt te zijn volbracht. Na de omwenteling werd de zogenaamde „nationale bourgeoisie" eerst ontzien. De handelaren werden in het bezit van hun bedrijf gelaten. Nu zijn zij die bedrijven wel kwijt, maar zij zijn praktisch zonder uitzondering benoemd tot beheerder van hun eigen bedrijf. Zij zijn dus ambtenaar in staatsdienst geworden, met een vast inkomen, dat min of meer aansluit aan hun verdiensten in de afgelopen jaren, en zij genieten, als alle ambtenaren, enige sociale zekerheid. Dat er, ondanks de zeven jaar renteniersbestaan, in deze kringen nog wel een stil verzet tegen het nieuwe régime smeult, zal niemand verbazen.

Het grootste probleem voor een stad als Sjanghai lijkt de werkgelegenheid in overeenstemming te brengen en te houden met de toevloed van nieuwe migranten van het platteland. Het bleek mij, dat dit op nogal rigoureuze wijze gebeurt. Alleen in tijden van overstromingen zijn de slachtoffers vrij een goed heenkomen in de stad te zoeken, en ook dan alleen maar tijdelijk. Overigens is Sjanghai min of meer een gesloten stad: niemand mag er zich van het platteland uit vestigen tenzij hij kan aantonen dat zijn levensonderhoud verzekerd is. Wil hij arbeider worden, dan moet hij reeds zijn aangenomen op een fabriek. Om zich als handelaar te vestigen moet hij toestemming hebben van de wijkorganisatie van de buurt waar hij zijn winkel wil inrichten. Om als karrevoerder of fietstaxichauffeur zijn kost te verdienen moet hij tevoren zijn aangenomen door de betreffende vakbond. En toch is de bevolking van Sjanghai in weinige jaren van 5 tot 7 miljoen gegroeid!

Deze poging om de trek naar de stad af te dammen, deed bij mij de vraag rijzen of de betrekkelijke welvaart en economische vooruitgang in de steden niet werd gekocht ten koste van het platteland. Want het grootste probleem van China en andere Aziatische landen, waar tachtig

percent van de bevolking of meer buiten de steden woont, is de overbevolking van het platteland. Ook onder de Chinese landbouwende bevolking heerst de verborgen werkloosheid, die tot uiting komt in het feit dat ieders tijd slechts voor een gedeelte van het jaar gevuld is. De produktiviteit lijdt hieronder, en elke landbouwtechnische verbetering wordt door deze overvloed van werkkrachten belemmerd. Daarom was het onze wens, de tweede helft van ons verblijf in China grotendeels op het platteland door te brengen, liefst in een van de armste gebieden, waar de problemen te vergelijken waren met het ons goed bekende Java.

Zo kwamen wij weer terug in Canton, om van daaruit de omstreken te verkennen. Wij kregen gelegenheid een aantal dorpen te bezoeken; sommige bezoeken waren van te voren voorbereid, andere dorpen zagen wij zonder dat de voorzitter van de coöperatie van te voren van onze komst op de hoogte was gebracht. Ook op het platteland van China heeft in 1956 een naar het schijnt eveneens vreedzame omwenteling plaats gegrepen — terwijl haar pendant in de Sowjet-Unie uiterst gewelddadig was en onder de rijke boeren, de „kulaki", miljoenen slachtoffers maakte. De landhervorming, die tijdens of direkt na de burgeroorlog in China werd doorgevoerd en op vele plaatsen bepaald niet onbloedig is geweest, heeft als zodanig de produktiviteit van de landbouw maar weinig kunnen verhogen. Zij leidde slechts tot een billijker verdeling van de grond, en het versnipperd grondbezit stond aan elke poging tot rationalisatie van het landbouwbedrijf in de weg. De betekenis van deze landhervorming was in de eerste plaats psychologisch — de kleine boeren en landarbeiders werden daarmee enthousiaste aanhangers van het régime. Maar al spoedig was men er toe overgegaan ploegen voor onderlinge hulp te vormen, teneinde in samenwerking de werkmethoden te kunnen verbeteren. Daarop was de vorming van landbouw-coöperaties gevolgd, en in 1956 was de grote meerderheid van de Chinese landbouwbedrijven omgezet in „coöperaties van hogere graad", wat neerkomt op collectieve boerderijen. Daarmee is het particulier bezit van landbouwgrond dus practisch afgeschaft. Dit alles is gebeurd in een opeenvolging van grootscheepse acties, van propaganda en alweer „heropvoeding". Er is ernstig naar gestreefd, de boeren niets tegen hun wil op te leggen, maar pas tot nieuwere vormen over te gaan, wanneer de grote meerderheid van de boeren in een bepaald dorp van het nut van de hervorming was over-

tuigd. Was men te ver of te snel voortgegaan, dan zette men weer een stap terug — reculer pour mieux sauter. De Chinezen doen ernstig hun best, van de fouten van hun leermeesters in Rusland te leren.

Wat hebben deze vormen van samenwerking opgeleverd? Volgens de boeren, met wie wij uiteraard altijd alleen via tolken konden spreken, een veel rationeler gebruik van de tijd. Terwijl vroeger een veld, waar door droogte de oogst dreigde te mislukken, noodgedwongen vaak aan zijn lot moest worden overgelaten, wordt door het bestuur van de coöperatie nu een ploeg jongeren met emmertjes aan het water scheppen gezet om het collectief bezit voor misoogst te redden. De velden van één dorp worden tegenwoordig als één complex behandeld, en met moderne methoden bewerkt en bebouwd. Er wordt veel gedaan aan zaadselectie en doeltreffende bemesting; bij voorbeeld wordt de modder uit visvijvers en rivieren door de arbeidsploegen over de velden verspreid om de vruchtbaarheid te bevorderen. Volgens onze informanten was de produktie per mou van jaar tot jaar gestegen. Nu en dan leken de cijfers wat geflatteerd, of liever, de cijfers van vóór de omwenteling te laag gewaardeerd. Ik had een aardig trucje om de betrouwbaarheid van de gegevens te controleren. Nadat de produktie per mou van vóór 1950 was genoemd — bij voorbeeld vier pikul — vroeg ik in de verdere loop van het gesprek met een onschuldig gezicht: met die landlords hadden jullie het vroeger zeker heel zwaar? Hoeveel moesten jullie nu aan hem afstaan? En als dan het antwoord luidde: wel vijf pikul, had ik grond onder de voeten.

Toch leek het aan geen twijfel onderhevig, dat de mensen nu beter leefden dan vroeger. Een boer wees naar een kind, dat nu een ei stond op te peuzelen: „Dacht u, dat onze kinderen vroeger de eieren van onze kippen zelf konden opeten? Wij verkochten alles naar de stad." Of, als antwoord op mijn vraag: „Zijn er nu nog veel arme boeren?" „Ja, ze zijn er nog wel, maar wat wij nu arme boeren noemen, noemden wij vroeger middelboeren." Ik vroeg, toen wij een coöperatieve dorpswinkel bezochten, of er ook koopwaar bij was die zij vroeger niet konden krijgen: jawel, al deze landbouwwerktuigen en de zakken kunstmest waren er pas sinds verleden jaar te krijgen, en ook de textiel was veel ruimer gesorteerd.

Ook de gewezen rijke boeren en zelfs zogenaamde landlords zijn in de coöperaties opgenomen, alleen niet in leidinggevende posities. Een jonge vrouw, voorzitster van een dorpsgemeente, vertelde op onze vraag, dat tijdens de landhervorming uit haar district maar enkele

„landlords" voor de volksrechtbank waren gebracht. Dit gebeurde namelijk alleen, wanneer zij „bloedschuld" hadden, zich aan mensenlevens hadden vergrepen. „Als wij alle parasieten, die van ons werk leefden en alle woekeraars hadden willen laten berechten, hadden wij in ons district wel vijftig man voor de rechter kunnen slepen." Verreweg de meesten waren alweer opgenomen in de dorpsgemeenschap; maar hun macht waren zij kwijt. Als wij overigens aannemen dat in de jaren van de landhervorming in ieder district van dat reusachtige land enkele landlords zijn terechtgesteld of gevangen gezet, komen wij nog tot een respectabel aantal, al berusten de kortgeleden in de Westerse pers verschenen, zogenaamd aan officiële Chinese statistieken of toespraken ontleende cijfers over de vele miljoenen in China terechtgestelden — zoals ieder zinnig lezer aanstonds kon begrijpen — op een grove falsificatie. Naar de maatstaf van de Chinese geschiedenis, en ook in vergelijking met wat er onder de Japanse bezetting en onder de Kuomintang hun zelf op massale schaal overkwam, moest deze afrekening met „parasieten" in de ogen van de boeren nog zachtzinnig schijnen.

Naast verbetering in landbouwmethoden worden ook nuttige vormen van nevenproduktie bevorderd om de overtollige tijd op effectieve wijze te gebruiken. Groententeelt, kippen- en eendenfokkerijen, varkensfokkerijen, kleine industrietjes, alle in coöperatief verband, dienen ter verhoging van het welvaartspeil. Aan mechanisatie van het boerenbedrijf is men in dichtbevolkt Zuid-China nog niet toe. Eerst moet het teveel aan arbeidskrachten in een tekort worden omgezet. De mensen blijven nog de tredmolen trappen, totdat het tekort aan arbeidskrachten zo voelbaar is, dat het huren van een elektrische pompinstallatie verantwoord is.

Maar naast een uitbreiding van hun produktie streven de coöperaties ook een uitbreiding van hun areaal na. En dat gebeurt door een herbebossing op grote schaal, zoals wij van onze treincoupé uit hadden gezien. De doden moeten wijken voor de levenden. De lagere gedeelten van de hellingen worden beplant met vruchtbomen; de hogere met dennen. Deze activiteit heeft over geweldige uitgestrektheden van Zuid-China plaats. De begraafplaatsen worden langzamerhand omringd en overschaduwd met dennen. Waarom lukt het hier, de herbebossing met zoveel energie ter hand te nemen, terwijl op Java en Sumatra het boerenvolk de gezworen vijand is van de Dienst van het Boswezen?

Omdat hier de boeren weten, dat de bossen worden aangelegd in

hùn belang. In Indonesië exploiteert het Boswezen zijn hout rechtstreeks voor de staatskas. De bevolking is er hoogstens bij betrokken als laagbetaalde arbeider. Als zij een stuk bos omkapt en er haar eigen gewassen teelt, is zij er, naar haar berekening, beter af.

Maar in China wordt, wie de bomen plant, daar straks ook de eigenaar van. De boerencoöperaties zullen in de toekomst het hout, dat hun bomen opbrengen, verkopen aan de staat. Door de heuvels bij hun areaal te trekken, verveelvoudigen zij het gemiddeld grondbezit per dorpeling. Door een intensieve propaganda wordt hun het nut van de herbebossing, ook ter bestrijding van overstromingen — die eeuwige vloek van China — duidelijk gemaakt. Eindelijk is er een regering die het overbevolkingsprobleem min of meer tot een schijnprobleem weet te maken, door een eeuwenoud cultuurpatroon te doorbreken en grote uitgestrektheden heuvelachtig en bergachtig land aan de Chinezen terug te geven.

De Chinese boer heeft weer een toekomst om voor te werken. Voorlopig denkt hij nog niet aan hogere consumptie. Een Javaanse tani, die het een jaar goed heeft gehad, heeft de neiging zijn rijkdom direct in een vernieuwd huis, in nieuwe kleren, om te zetten. De Chinees, van huis uit al zuinig, wordt door het huidig régime aangespoord tot nog grotere zuinigheid. Wanneer men hem vraagt of hij tevreden is met zijn bouwvallige donkere hol, dat hij zijn woning noemt, antwoordt hij: „Nee, maar over verbeterde woningen kunnen wij pas over een jaar of vijf gaan denken. Voorlopig moet alle aandacht er op gericht zijn, onze produktie te verhogen."

Het nieuwe China is geen hemel op aarde — verre van dien. Maar het is ook geen hel, zoals velen in het Westen ons willen doen geloven. Het belooft aan de Chinese boer een tot dusver ongekende rijkdom: in een Aziatische wereld waar de grote massa een animaal bestaan leidde aan de rand van de bestaansmogelijkheid, vindt hij voor het eerst iets van menselijke waardigheid.

De Chinees is niet gelovig, in de traditionele zin. Hij gelooft niet in wonderen — hij doet beter: hij volbrengt ze. Het nieuwe China zal niet langer „het Hemelse Rijk" mogen heten. Het wonder is teruggebracht naar de aarde.

Hugo Maron

DE VLUCHT

Bij de bushalte in het dorp wachtte mij niemand. Het verontrustte me. Voor het eerst had ik de lange reis naar mijn grootvaders boerderij alleen gemaakt; anders bracht mijn moeder mij altijd als ik ging logeren, maar dit jaar vond ze me oud genoeg om alleen te gaan.

Toen de bus het dorp in reed had ik vol spanning naar mijn grootvader uitgekeken, maar hij was er niet. Vermoeid en een beetje nerveus sjouwde ik de lange weg af die naar de boerderij leidde. Mijn koffer was zwaar, te zwaar eigenlijk. Op de heuvel vanwaar ik het erf kon zien liggen, werd mijn vrees plotseling zekerheid: er zou niemand thuis zijn. Ik begon sneller te lopen, de heuvel af. Op het erf was niemand; ik ging de keuken in en deed de deur achter mij dicht.

„Is er iemand?" riep ik half-luid.

Het bleef stil. De schaarse meubelen stonden nog net als vroeger, maar toch anders. Door de lage ramen viel een vreemd rose licht naar binnen. Het leek wel of ik een verkeerd huis was binnengegaan; straks zou een onbekende binnenkomen en vragen wat ik kwam doen, en met het gevoel betrapt te zijn zou ik om een boterham vragen.

Ik liep het erf weer op en riep nog eens: „Is er iemand?" Mijn stem klonk iel en droeg niet ver. De stilte was drukkend. Achter de stal hoorde ik een bonkend geluid en ik liep er aarzelend heen. Een blonde jongen zat er hout te hakken; ik kende hem niet, maar hij moest veel ouder zijn dan ik.

„Goeie dag. Is er niemand thuis?"

„Ne-ee," zei hij, alsof het woord twee lettergrepen had.

„De baas ook niet?"

„Ne-ee." Hij hakte steeds door en keek niet meer op. Een ogenblik bleef ik staan. Toen ik me omdraaide werd het stil achter me. Snel keek ik om. De jongen had zijn bijl weggelegd en keek naar me, zijn mond open; dan vertrok zijn gezicht in een grijns.

Ik liep terug naar het huis. In de keuken was nog steeds niemand, het leek of de bewoners waren gevlucht. Het fornuis was koud. Ik durfde niet meer te roepen en ging op een stoel zitten bij het raam. Plotseling hoorde ik iemand hoesten. Ik wist niet of het geluid uit de voorkamer was gekomen of uit de gang. Ik luisterde scherp, maar hoorde niets meer. Het was een droog, moeilijk hoesten geweest.

De keuken was zo slordig als ik nog nooit had gezien. Op het aanrecht stond onafgewassen vaatwerk en er lagen verscheidene dode vliegen; midden op de vloer lag een kluit gedroogde modder. Het was nu doodstil in huis.

Onverwacht kwam tante Anne binnen. Ze zag er vermoeid uit, misschien kwam ze net uit het dorp. „Zo, ben je daar weer," zei ze, alsof ze me gisteren nog had gezien. „Ik zal gauw wat boterhammen maken."

Ze ging bij het aanrecht staan werken en vroeg over de reis, over mijn ouders en de school. Ik antwoordde beleefd. Ze was dikker geworden; merkwaardig genoeg was haar linkerbovenarm dikker dan de rechter alsof die door een ziekte was gezwollen.

Even later kwam oom Guus binnen met de jongen. „Zo, ben je daar; dit is Klaas, de nieuwe knecht." Ik knikte naar hem en naar oom Guus. Tante Anne had de tafel met een doek schoon geveegd en we konden eten.

„Is opa er niet?" vroeg ik.

„Nee, hij is ziek," antwoordde mijn tante. Dus die had ik horen hoesten.

„'t Is toch niet ernstig?"

„Nee, niet zo ernstig," zei ze vaag.

Na de maaltijd moest ik naar bed. Ik lag lang wakker en hoorde Klaas nog boven komen. Hij bewoog zich mompelend in het kamertje naast mij. 'Mompelen' dacht ik, 'wat een vreemd woord.' „Mompelen" zei ik luid en schrok van mijn eigen stem. Naast mij was het plotseling stil geworden. Ik lag op mijn rug en luisterde aandachtig. 'Klaas moet nu ook zo liggen,' dacht ik, 'op zijn rug en luisterend naar mij.'

Twee dagen kropen voorbij. Mijn oom en tante werkten hard op het land en ik hielp Klaas met wieden, maar hij ontweek mij zoveel mogelijk. Ik miste mijn grootvader, die ik nog steeds niet gezien had.

Toen ik binnenkwam voor de avond-boterham stond de deur naar de voorkamer open. Ik hoorde mijn grootvaders stem, boos en steeds luider: „...en als ik wil dat die jongen dat doet, dan gebeurt het!" Daarna viel de deur in het slot en ik kon niets meer verstaan.

Onder het eten werd die avond haast niet gesproken. De woorden van mijn grootvader gonsden door mijn hoofd; misschien bedoelde hij mij wel. Tante Anne zag bleek en at haastig, Klaas verkruimelde zijn brood. Alleen oom Guus was net als anders. Toen we klaar waren ging ik direkt naar boven en kroop in bed.

Nog geen uur later rukte Klaas mijn kamerdeur open:

„Ga je mee?"

„Meegaan? Waar wil je dan heen?"

„Zal je wel zien."

„Maar wat is er? Wat ga je doen?"

„Niets. Ga maar slapen."

Hij sloot de deur en ik hoorde hem weer mompelen aan de andere kant van de muur. Plotseling stond hij weer voor mijn bed: „Ga je nog mee?" Ik schoot wat kleren aan en holde met hem naar beneden. Hij bracht mij achter de stal langs naar een bietenveld, dat hij overstak. Aan het einde van het veld was een sloot, waar Klaas over sprong. Voor mij was die sloot te breed en ik bleef staan. Klaas liep zwijgend verder zonder naar mij om te zien en verdween tussen de bomen van een klein bosje, alsof hij nooit zou terugkeren. Ik ging terug naar mijn kamertje, maar ik hoorde hem niet thuiskomen.

De volgende dag deed Klaas of er niets was gebeurd. Ik vroeg hem bij het ontbijt waar hij nu eigenlijk heen was geweest, maar hij gaf er geen antwoord op.

Die morgen zou ik houthakken. Ik kon het niet goed, want de bijl was te licht voor de zware stobben die gekloofd moesten worden; ook was de steel oud en een beetje los. Ik was nog maar kort bezig toen ik een splinter in mijn hand kreeg. Ik legde de bijl weg en liep de keuken in, maar ik kon geen naald vinden om hem los te peuteren. De deur naar de voorkamer stond op een kier. Ik liep er voorzichtig en geluidloos heen en tikte met mijn nagels tegen de deurpost.

„Opa!" riep ik zacht.

Er kwam geen antwoord. Ik duwde de deur iets verder open en stak mijn hoofd door de kier. Alleen het schot van het bed kon ik zien en het nachtkastje, waarop een glas stond met een gebit en een schoteltje melk met geweekt brood. Het was geheel stil, alleen de klok tikte. Voorzichtig liep ik twee passen de kamer in. Mijn grootvaders hoofd lag op twee kussens, maar was een beetje schuin afgegleden. Zijn mond was wijd open: een vaal-rose hoefijzer; zijn haar hing verward over zijn gezicht. Ik hield mijn adem in om goed te kunnen luisteren, maar mijn grootvaders ademhaling was niet te horen; er was geen op- en neergaande beweging van de dekens te zien. Of toch wel, heel zwak? Plotseling hoestte hij, het droge, moeilijke hoesten. Er knapte iets in de klok en er begonnen radertjes te draaien. Het was even voor halftien, dadelijk zou het slaan. Zonder mij om te keren deed ik snel twee passen achteruit en trok de deur tot op een kier dicht.

Ik ging verder met hakken, een zakdoek om mijn hand gewonden, maar het ging nog langzamer dan eerst. Toen het eindelijk tijd was om te gaan eten had ik maar een kleine stapel hout klaar. Ik liep naar het huis, maar bij de keukendeur bleef ik staan. Oom Guus en tante Anne schreeuwden tegen elkaar. Ik hoorde haar stem schel boven de zijne uit. Klaas moest er bij zijn, want zijn klompen stonden bij de deur; de linkerklomp was bemodderd, hij had daarmee zeker in een plas gestaan. De stemmen werden steeds luider; eenmaal mengde Klaas zich in het gesprek, maar mijn oom werd woedend. Tante Anne huilde met hoge snikken.

Ik liep langzaam het erf af, de weg op. Het was stoffig en heet en de weg scheen nog langer dan drie dagen geleden. Op de top van de heuvel keek ik om. De boerderij zag er net zo leeg uit als toen ik gekomen was, maar ik wist nu dat ze binnen waren. Ik liep door naar het dorp. Toen de bus kwam stapte ik in.

„Je moet zeker naar de stad?" vroeg de chauffeur vriendelijk.

„Ja," zei ik, „naar het station."

De man glimlachte. Het was een geruststellend begin van de reis. Alleen de splinter in mijn hand stak nog een beetje.

J. B. Charles

LISSY EN HET BRUINBOEK

De cineast plakt historisch van elkander verwijderde opnamen bijeen om er zijn film van te maken. Waarom zou ik het historisch verloop van mijn reizen niet uit elkaar knippen, als mij dat goed dunkt, om er beter het verhaal van te maken dat ik vertellen wil? De vorige keer meende ik de draad van mijn bericht een ogenblik te moeten verbreken met dat Kantorowicz-intermezzo. Ik meende, dat dit de duidelijkheid van wat ik van plan was mede te delen ten goede zou komen. En terwijl ik mijn aantekeningen rangschik om nu weer terug te gaan naar Berlijn 1955—1956, bedenk ik, dat het februari 1958 is en dat ik daarom beter eerst naar het Berlijn van 1957 en dan naar Leipzig over kan stappen. De zaak is, dat het deze maand vijfentwintig jaar geleden is, dat het vuursignaal voor Hitlers *Machtsübernahme* en dus voor de hele nachtmerrie die daarop volgde werd gegeven: de nationaal-socialisten staken hun rijksdaggebouw in brand. Dit fanaal schijnt op zichzelf niet direct iets met Lissy te maken te hebben, maar let maar op.

„Lissy" is een Defa- film, die ik op een hete avond in 1957 in Berlijn zie. De bioscoop is ergens in noord, want de film is al uitgespeeld in het centrum. Ik ben een half uur te vroeg en loop een straatje om. Niet meer dan 50 meter verder kom ik door een straat waar de sectorenscheiding in de lengte doorloopt. Zij loopt zelfs over het trottoir aan mijn kant, wat betekent dat de lantaarns en de aanplakzuilen, die ik met mijn rechterschouder aan kan raken, al westers, maar de huizen waar ik voor loop te slenteren nog DDR zijn.

Overigens verschillen de huizen aan beide kanten weinig; tot op een plaats, waar aan de overkant een heel nieuw, aangenaam modern blok gebouwd is. Ik neem aan dat dit prachtige moderne woonblok een permanente uitdaging is voor mijn kant van de straat.

Ik moet weer links afslaan en ben weer helemaal in de echte oude volksbuurt. Die er voor de oorlog overigens heel anders uitgezien heeft.

De oude woonkazernes waren allemaal om een binnenplaats heen gebouwd. Als de bombardementen de voorkanten er afgeslagen hebben, wat dikwijls het geval is, staat een achterkant helemaal in het licht. Men heeft de indruk dat men nòg zien kan hoe bevreemd zij in

het licht kwamen. Even dikwijls is er een achterkant of een zijkant weggeslagen. De man waarmee ik rondwandel heeft vroeger niet alleen in zo'n arbeidersbuurt gewoond maar zelfs in een stukje van de raat die naar het noorden toe gewend was. Zij kregen in juni en juli op een bepaald uur van de dag enige zonnestralen.

Terug bij de bioscoop. De film lijkt mij technisch, over het algemeen, van een matige kwaliteit. Van dat algemeen-filmische afgezien is hij meer dan interessant, het is een gefilmd stukje Bruinboek. Als ik er nu weer aan denk, besef ik dat het Bruinboek een grote rol in mijn leven gespeeld heeft. Een basis was daarvoor al aanwezig, maar die was meer instinctief van aard. Ik vond het van kindsbeen af al een rotsoort mannen, die pro-duits of hysterisch nationalistisch waren, de Gerritson-typen, de Baars- en Mussertmannen. Het Van-der-Lubbeproces gaf vastigheid aan bestaande gevoelens, het Bruinboek droeg er toe bij dat deze gevoelens voor mijn leven werden gefixeerd. Ik heb mijn exemplaar indertijd aan verscheidene mensen uitgeleend. Aan een joodse familie in Haren, die de gebeurtenissen in Duitsland naar mijn mening niet ernstig genoeg namen, aan een theologisch student, die er hoegenaamd niet van onder de indruk was en nog aan veel meer. Op 15 mei 1940 heb ik het met een paar andere papieren verbrand. Ik meende niet beter te weten dan dat men mij wel gauw zou komen halen en wilde schoon zijn. Heel jammer van dat boek. Een maand later zou ik er niet meer over gepeinsd hebben een boek te verbranden. Sommigen pleegden zelfmoord toen de Speidels kwamen, anderen vluchtten de zee over, enkelen gingen papieren en boeken verbranden. Ze hadden allemaal ongelijk. Niet, dat de Speidels meevielen. Zij waren integendeel nog onbegrijpelijk veel onbetrouwbaarder en wreder dan men met het Bruinboek in de hand had kunnen voorspellen. Maar de vlucht helpt niet. Voor de elementen kan men schuilen, maar zichzelf kan de mens niet ontwijken. Men ontkwam niet aan de confrontatie met zichzelf toen men die Speidels met hun miljoenen sergeanten en hun miljoenen scrupuleuze ambtenaren en hun miljoenen dienstplichtige idioten, toen men aan het duitse Beest ontvluchtte. Het was namelijk niet alleen een *duitse bestie.* Het was namelijk vooral het mensbeest.

Intussen herinner ik mij mijn vriend, die ook meende te moeten duchten, dat men hem wel gauw zou vinden en die ik na het bericht van de overval bezig vond een pornografisch boek te verbranden. Dat zij hem zouden komen halen, nu ja, maar zich aan die schoften meer

blootgeven dan nodig was, dat nooit! Ik herinner mij nu ook weer de boekenrij, die ik ergens na de bevrijding bezichtigde. Inbeslaggenomen boeken van de gearresteerde Nederlandse topnazi's. Opvallend veel goedkoop leesvoer, rot-uitgaven, die voor cultureel moesten doorgaan, vele malen „Pastoor Poncke" en „De levensgeschiedenis van Dr. H. Colijn", dan opeens wat staatsrecht en economie, maar bovenal veel reine pornografie, als men dat zo mag zeggen. Merkwaardige boekenkasten moeten die kerels gehad hebben.

Om op „Lissy" terug te komen, het is een film uit de tijd waarin de nazi's bezig zijn de macht te krijgen. De film bestaat hier en daar uit originele historische opnamen van de bruinhemden die de straat veroveren en die daarna de straat beheersen. Men doet onverstandig als men vergeet, dat de kern van de bruine stoottroepen eerst weliswaar bestond uit criminele en geperverteerde proleten uit alle maatschappelijke klassen, maar dat al spoedig korpsstudenten, kroegtijgers, witteboorden-proletariërs, hele gymnastiekverenigingen, blokfluitspelers, homosexuelen, kortom vertegenwoordigers van heel dat malle burgerlijke Duitsland toestroomden. Als men vergeet, dat zij aanhang onder de betere burgerij, machtig veel geld van de ondernemers, deskundige steun van de ex-officieren en de voorbede van een groot deel der geestelijkheid over de hele wereld kregen.

Van „Lissy" heb ik eigenlijk niets te zeggen, dan dat de film mij naar het Bruinboek teruggebracht heeft. Ik kreeg een kans om het voormalige Rijksgerechtshof in Leipzig te zien en het Dimitroff-museum dat daar na 1945 is ondergebracht en ik nam die kans.

Ik heb zojuist al gezegd van welke betekenis het Rijksdagproces in mijn leven geweest is. De Machtsübernahme in Duitsland door nationalistische of pseudo-nationalistische gangsters, de aanleiding die zij zich daartoe verschaften door het Rijksdaggebouw in brand te steken, de onthoofding van de debiele Van der Lubbe door een elite van de deels nazi-corrupte, deels hoogstbescheten duitse rechters, was mij indertijd beslissend. In de tijd dat Colijn voor velen in mijn omgeving een idool was, zou Dimitroff dit voor mij hebben kunnen zijn, als ik ooit iets in idolen gezien had. Al was hij dan geen idool, Dimitroff was voor mij die tijd wel de man die ik het meest bewonderde, om de vorstelijke wijze waarop hij zich tegen de nazi-bende met haar rechters verdedigde. Ik zag hem dus zeker niet als een Grote Man of een Sterke Man, „ons door God geschonken" of dergelijke onzin die men over Grote Mannen hoort. Dit is voor de communisten, die hardnekkig ont-

kennen in God te geloven, anders. Dimitroff heerst in zijn privémuseum, daar in het Rijksgerechtshof, zo ongeveer als een Colijn destijds in de harten van „zijn volk". Gelukkig is deze Colijn in 1940 door de mand gevallen, anders zou de vergelijking op afschuwelijke wijze te kort schieten.

Het is misschien niet overbodig eerst vast te stellen hoe het gebeurde, althans voorzover wij met zekerheid weten. Dat Göring de aanstichter van de brand was of tenminste het bevel daartoe gegeven had wisten wij toen al van het Bruinboek, maar het was nog niet muurvast bewezen. De wereld wist in 1933 dus al van de onderaardse gang tussen het huis van Göring en het Rijksdaggebouw; men wist dat de SA van Berlijn op een klein commando na, waarover straks, de 27ste februari 1933 de opdracht had zich in de wijklokalen klaar te houden voor actie; zij hadden niet in groepjes naar hun verzamelplaatsen mogen trekken, opdat hun concentraties geen opzien zouden baren. Om kwart over negen wordt de brand ontdekt, om 10 uur krijgt de SA het bevel om in stormpas de straat op te trekken en de politie te helpen met de arrestaties van socialisten en communisten; wij wisten, dat de arrestatiebevelen klaar lagen, met de foto's erop; het werd al gauw bekend dat de opperste brandweercommandant van Berlijn Gempp een paar weken na de brand ontslagen was omdat hij, naar werd medegedeeld, communisten in de brandweer had geduld, maar in werkelijkheid omdat hij om half tien al een troep van een twintig geuniformeerde SA-mannen had aangetroffen in het brandende gebouw. Na de oorlog horen wij de details. Niet, dat Göring deze zaak zelf uit de doeken heeft willen doen in Neurenberg. Hij wandelt er, wanneer hij op de achttiende dag van Neurenberg, op 13 maart 1945, uitvoerig over zijn leven en zijn carrière als nazi vertelt, opvallend overheen. De rechter laat niet na hem daar vijf dagen later op te wijzen, doch hij bekent niet. Maar Gisevius, de waarnemer bij het proces in Leipzig, de getuige later in Neurenberg, vertelt er van in *Bis zum bittern Ende;* Generaal Halder, eens stafchef van het duitse leger, weet er alles van en heeft bekend dat Göring het hem zelf heeft verteld. Dat heeft Göring ook aan Rauschning. Schacht zegt in Neurenberg het altijd wel te hebben geweten. Karl Ernst, de SA-leider van Berlijn, heeft het zaakje met een troepje SA-bandieten opgeknapt. Zij hebben het niet zeer lang overleefd: de sterfte onder de getuigen van de nationaal-socialistische misdrijven is altijd opvallend compleet geweest.

Hitler heeft zich, dat wisten wij al, maar wij zien het in dit Dimi-

troff-museum nog eens van nabij, nooit vollediger laten kennen dan door die Machtsübernahme. Op 6 november van het vorige jaar had hij 33½ percent van de voor de rijksdag uitgebrachte stemmen gekregen tegen 37 percent bij de vorige verkiezingen, van 10 april. De zaak gaat dus, op zijn zachtst gezegd, niet langer vooruit. Daarom is de gewelddadige kunstgreep nodig. Hitler laat de Rijksdag in brand steken en verklaart: „Das ist ein von Gott gegebenes Zeichen; niemand wird uns daran hindern die Kommunisten mit eiserner Faust zu vernichten". Nu kunnen de beestachtigheden van maart 1933 beginnen, en zij blijven geen etmaal meer uit. Diezelfde nacht gaan de eerste concentratiekampen open. De betekenis van dat „teken" ligt in de omstandigheden dat Hitler het zichzelf gegeven heeft; dat hij zich dus die „God" voelt, waarover hij tiert.

Die Hitler is een interessante psychopaat en hoe meer men erover denkt, hoe meer men beseft dat hij nog lang niet dood is. Hij is natuurlijk meer geweest dan een willekeurige psychopaat met veel ectoplasma. Hij voldeed aan de emotionele behoeften van miljoenen Duitsers en van niet weinig westeuropeanen buiten Duitsland. Die behoefte heeft iets met psychopathie te maken, onder andere met een smerig gebrek in het gewone menselijke gevoel, maar het was althans bij de burgerlijke nationalisten een zorgvuldig verborgen gebrek. Bekijk het nog maar eens: er *lijkt* eerst enig positiefs in Hitlers nationaal-socialisme te zijn, is 't niet waar, namelijk het anti-communisme. Maar het gekke is, dat datgene waartoe die miljoenen nationalistische leraren, caféhouders, ambtenaren, wasbazen en sergeanten het communisme hebben vereenvoudigd om het hanteerbaar te maken voor bestrijding: een bloedig schrikbewind, ook het bestrijdingsmiddel zèlf wordt: een ander bloedig schrikbewind. En na 1945 kan niemand meer zeggen, dat bloed gediend heeft om het bloedvergieten te bestrijden. Bloed is aan bloed verwant. Bloed zal nooit ophouden om bloed te schreeuwen. Corrupt menselijk gevoel links appelleert aan corrupt menselijk gevoel rechts. Psychopaten vormen één grote gevaarlijke familie, of zij petten dragen of stijve witte boorden, arbeider zijn in Odessa, gymnastiekleraar in Hamburg of ex-communistisch kamerlid voor de Partij v. d. Arbeid in Amsterdam. Ware belijders van het zwart-wit-schema zouden tot de conclusie moeten komen dat het communisme *goed* zou moeten zijn, aangezien immers Hitlers volstrekt goddeloze en heidense miljoenenaanhang in de eerste plaats anticommunistisch was. Omdat het een uit het ander echter *niet* volgt,

kan het zwart-wit-schema niet kloppen. Het staat, afschuwelijk genoeg, vast, dat het zwart-wit-schema bij velen niet meer is dan een mombakkes. Het is geen wonder, dat de fanatieke gelovigen in het zwart-wit-schema ex-communisten en ex-fascisten zijn. Het bestaan van een derde positie, aan beide tegenstanders afzonderlijk tegengesteld, is hun meest gehate denkbeeld, zij willen het bloed zien van hen die erop staan deze positie in te nemen. Maar wij zouden over Dimitroff vertellen.

De fascisten hebben zelden een groter vergissing begaan, dan toen zij ook deze in Berlijn werkzame bulgaarse communist uitkozen om veroordeeld te worden voor hun eigen brandstichting. Dimitroff sprak, als Van der Lubbe, geen goed duits, dat leek een voordeel. Maar hij leert het zich in het huis van bewaring. Op de terechtzitting toont hij het perfect te beheersen en met verbluffende moed te gebruiken. Hij weet het zover te krijgen dat de vette misdadiger Göring, tijdens de brand minister-president van Pruissen, als getuige moet worden gehoord. Dit gedeelte van de terechtzitting vindt plaats in Berlijn, want Göring denkt er niet over om er voor naar Leipzig te komen en de rechters zijn onderdanig. Hij zal er trouwens even een mooi stukje van maken, waar goud in zal zitten voor zijn vriend Goebbels, de propaganda-minister: dit excellent stukje getuigenverhoor zal worden uitgezonden voor de radio. Die uitzending bleek echter tot de ontzetting van het propaganda-ministerie een afschuwelijk resultaat op te leveren. Iedereen kan vandaag de dag nog horen hoe Dimitroff de vloer veegt met de gangster, hoe de correcte president de vette minister de hand boven het hoofd houdt en hoe deze laatste op het eind, verslagen, in hysterisch geschreeuwde bedreigingen uitbarst. Het ergste van alles is, dat al verscheidene vindingrijke Duitsers dit hoorspel, uitgezonden uit het kabinet van de pruissische minister-president, lid van het rijkskabinet, op de plaats opnemen en bewaren . . .

De Gestapo heeft onmiddellijk een actie ingezet om deze reproducties in beslag te nemen ter vernietiging, maar een aantal exemplaren kon dit onderzoek overleven. Ik heb er een van mogen beluisteren. Het geluid is wat krakend en wisselt erg van sterkte, maar het horen van die plaat is een van de opwindendste belevenissen die iemand zich voor kan stellen, die gefascineerd kan worden door de stemmen uit het verleden.

Het is weer 1933. De correcte duitse stem van de volkomen incorrecte duitse rechter, senaatspresident Bünger, vraagt:

„Was haben Sie für Fragen zu stellen, Dimitroff?"

Het eerste antwoord is in zijn geheel:

„Ich habe gesagt einige Fragen zustellen, besonders, weil der Zeuge Ministerpräsident in Preussen und massgebender Führer der Nationalsozialistischen Partei Deutschlands ist. Zunächst einige kleine Fragen: Graf Helldorf (tweede leider, na Karl Ernst, van de SA van Berlijn. Helldorf, later chef van de politie van Berlijn, werd in 1944, als deelnemer aan de aanslag tegen Hitler, opgehangen) hat hier aus gesagt, dasz er am 27. Februar gegen 11 oder ½ 12 Uhr selbst, aus eigener Initiative, einen Befehl ausgegeben hat, alle kommunistischen und sozialdemokratischen Führer in Berlin sofort zu verhaften. Auf die Frage, ob er dazu eine Veranlassung von oben gehabt hat oder nicht, hat er geantwortet, dasz er das aus eigener Initiative gemacht hat. Herr Ministerpräsident: hat damals Graf Helldorf mit Herrn Göring über die Masznahmen im Zusammenhang mit der Reichstagsbrandstiftung gesprochen oder nicht, gegen 11, halb 12 oder 12?

Van het antwoord van de eerst nog zeer welbespraakte getuige Göring geef ik alleen het begin weer:

„Die Frage ist sehr leicht zu beantworten und ist eigentlich schon durch meine Ausführungen beantwortet. Als Herr Graf Helldorf von dem Brande hörte, war ihm ebenso wie jedem von uns klar, dasz die Kommunistische Partei das gewesen sein muszte. Er hat nun zu seiner nächsten Umgebung schon diese Anordnung getroffen, aber ich betone noch einmal: ich habe ihn dann selbstverständlich hier in mein Zimmer geholt und habe ihm hier gesagt, dass ich ihn jetzt bitten müsse, seine SA ebenfalls zur Verfügung zu stellen; es müszten jetzt alle verhaftet werden — worauf er mir gleich gesagt hat, das habe er schon zum Teil angeordnet . . ."

Wij wisten toen ook al dat de misdadige minister-president loog, maar na de oorlog is vastgesteld in hoeverre. Het geeft een geheel nieuw soort geschiedkundige sensatie, te horen hoe de leugenaar in de hoek gedreven wordt. De door zijn nationalistische sympathie omgekochte scheidsrechter dr. Bünger, de president, probeert Göring te redden en Dimitroff de mond te snoeren, maar het lukt hem niet. En, bij Hitler! de radio staat aan in de hele wereld! De zware gangsterminister krijgt klap na klap en gaat op een gegeven ogenblik verklaren dat hij, als verantwoordelijke minister, vast te stellen had: „Handelt es sich hier um ein bürgerliches Verbrechen oder ist es ein politisches Verbrechen? Es war ein politisches Verbrechen, und im selben Augenblick war es für mich klar, und ist es heute ebenso klar, dass Ihre Partei die Verbrecher gewesen sind".

Dimitroff had namelijk aangetoond dat er èn in het politie-onderzoek en bij het gerechtelijke onderzoek slechts in één richting naar de stichters van de brand was gezocht.

GÖRING: Wenn sie (bedoeld is de politie) sich in dieser Richtung hat beeinflussen lassen, so hat sie nur in der richtigen Richtung gesucht.

DIMITROFF: Das ist Ihre Meinung, meine Meinung ist eine ganz andere.

GÖRING: Aber meine ist die entscheidende.

Op dit ogenblik is niet alleen het vonnis over Göring, maar ook dat over de correct-corrupte duitse rechters uitgesproken. De beslissing in deze rechtzaak ligt dus niet bij hen, zij ligt en zij lag al van het eerste plan tot de brandstichting af bij de gangsterleiders. Maar de president zegt niets. Dimitroff gaat echter onverschrokken verder. Hij begint over de diplomatieke, politieke en economische betrekkingen van Duitsland met Rusland. Interessant is, tussen haakjes, dat de sowjetpers oorspronkelijk niet tot de terechtzitting was toegelaten. Toen daarop de duitse pers in Rusland met gelijke hinder bedreigd werd moest dit besluit worden ingetrokken.

GÖRING: ...„Ich habe nur mit der Kommunistischen Partei in Deutschland zu tun und mit den ausländischen Kommunistischen Gaunern, die hierherkommen, um den Reichstag an zu stecken!"

Men hoort dan bravo! roepen onder het selecte publiek, maar daarop geen presidentieel gehamer antwoorden.

DIMITROFF: Natürlich, die sagen Bravo. Gegen die Kommunistische Partei in Deutschland einen Kampf zu führen, ist Ihr Recht. Ein Recht ist es der Kommunistischen Partei in Deutschland illegal zu leben und Ihre Regierung zu bekämpfen; und wie wir sie bekämpfen, das ist eine Sache der Kräfteverhältnisse, ist nicht eine Sache des Rechts.

PRESIDENT: Dimitroff, ich untersage Ihnen, hier eine kommunistische Propaganda zu treiben. (DIMITROFF valt hem in de rede: *Er* macht nazionalsozialistische Propaganda hier!) Ich untersage Ihnen das aufs nachdrücklichste. Kommunistische Propaganda wird hier in diesem Saal nicht getrieben, und das war eben ein Stück davon.

DIMITROFF: Herr Präsident, im Zusammenhang mit meiner letzten Frage steht jedenfalls zur Klärung die Frage: Partei und Weltanschauung. Herr Ministerpräsident Göring hat erklärt, dass eine ausländische Macht wie die Sowjetunion und in Verbindung mit dieser

Macht dieses Land alles machen kann, was er will, aber in Deutschland geht es gegen die Kommunistische Partei. Diese Weltanschauung, diese bolschewistische Weltanschauung regiert die Sowjetunion, das gröszte und beste Land in der Welt. Ist das bekannt?

Getuige GÖRING: Hören Sie mal, jetzt will ich Ihnen sagen, was im deutschen Volke bekannt ist. Bekannt ist im deutschen Volke, dass Sie sich hier unverschämt benehmen und hierhergelaufen kommen, den Reichstag anstecken und dann hier mitt dem deutschen Volke noch solche Frechheiten sich erlauben. Ich bin nicht hierhergekommen, um mich von Ihnen anklagen zu lassen (Dimitroff: Sie sind Zeuge!) Sie sind in meinen Augen ein Gauner, der längst an den Galgen gehört.

DIMITROFF: Sehr gut, ich bin sehr zufrieden.

PRESIDENT: Dimitroff, ich habe Ihnen bereits gesagt, dass Sie keine kommunistische Propaganda — (Dimitroff probeert verder te spreken) Wenn Sie jetzt noch ein Wort sprechen, werden Sie wieder hinausgetan! —, dass Sie keine kommunistische Propaganda zu treiben haben. Das haben Sie jetzt zum zweiten mal getan und können sich dann nicht wundern, wenn der Herr Zeuge derartig aufbraust wie eben. Ich untersage Ihnen das jetzt aufs strengste. Wenn Sie überhaupt Fragen zu stellen haben, dann rein sachliche Fragen: Nichts weiter!

DIMITROFF: Ich bin sehr zufrieden mit dieser Erklärung des Herrn Göring.

PRESIDENT: Ob sie zufrieden sind oder nicht, das ist mir vollkommen gleichgültig (Dimitroff er tussen door: Sehr zufrieden! Ich stelle Fragen!) Ich entziehe Ihnen jetzt das Wort nach diesen letzten Äusserungen! (Dimitroff: Ich stelle Fragen!) Ich entziehe Ihnen das Wort! Setzen Sie sich hin! (Dimitroff: Ich habe sachliche Fragen zu stellen) Ich entziehe Ihnen das Wort nach dieser Fragenstellung.

DIMITROFF: Haben Sie Angst wegen dieser Fragen, Herr Ministerpräsident?

GÖRING: Sie werden Angst haben, wann ich Sie erwische, wenn Sie hier aus dem Gericht 'raus sind, Sie Gauner, Sie!

PRESIDENT: Dimitroff wird auf drei weitere Tage ausgeschlossen. Sofort hinaus mit ihm!

Dimitroff wordt de kamer uitgebracht.

Een groteske strijd. Aan de ene kant staat een al goed vijftig jaar oude, geboren arbeider. Hij leerde in zijn jeugd nood en ontbering

kennen. Hij kreeg al jong een wereldbeschouwing, hij wilde organisator voor de bevrijding van zijn klasse zijn, hij kwam in de gevangenis, werd daaruit vrijgelaten, kwam in 1923 in opstand tegen een fascistische dictatuur in zijn land, werd bij verstek ter dood veroordeeld, werd nog eens weer bij verstek ter dood veroordeeld, leefde als een emigrant in Duitsland.

Aan de andere kant staat een verwende burgerjongen, de succesvolle oorlogsvlieger, voorwerp van de bewondering van de kleine burgers en paladijn van de groot-industriëlen. Hij is de zoon van de eerste gouverneur van de Duitse kolonie Zuid-West-Afrika, men kan zich dus indenken met welke „aristocratische" vooroordelen hij erfelijk belast werd. Hij is niet toevallig in de nazi-politiek terecht gekomen, al is hij er bijna toevallig *niet* ingekomen: hij vertelt aan zijn psycholoog in Neurenberg, dat hij na de oorlog op weg is naar een bijeenkomst van vrijmetselaars, als hij een fijne blonde meid ontmoet. Stel je voor, buldert hij van het lachen, als zij er niet geweest was, was ik vrijmetselaar geworden en had ik later zelfs nooit partijlid kunnen zijn!

Men kan niet anders zeggen, dan dat de „verwendheid", onbeheerstheid, grofheid, ongedifferentieerdheid en wreedheid van deze man merkwaardig afsteken bij de onverschrokken intelligentie van zijn tegenstander. Het is niet mogelijk, om van de bovenstaande dialoog ten overstaan van de partijdige rechter het hysterisch scheldende en gillende dreigen van de paladijn der betere stand een enigszins juiste indruk te geven, men moet het zelf horen. Er zijn genoeg platen van heropgenomen. „Jij zult bang zijn als ik je in mijn handen krijg wanneer deze rechtzaak afgelopen is, jij landloper, jij . . .!" De concentratiekampen lopen dat jaar al vol en Göring weet beter dan wie ook op welke wijze men het daar socialisten en communisten doet bejammeren dat zij ooit geleefd hebben; totdat de dood hen verlost. Zijn bloeddorstig krijsen voor de radio is door miljoenen duitsers gehoord. Als twaalf jaren later miljoenen mensen volgens dit procédé gedood zijn, zullen er tientallen miljoenen Duitsers zijn die verongelijkt beweren nooit te hebben vermoed wat er in de concentratiekampen gebeurde.

De president in Leipzig was dr. Bünger, zoals ik al heb verteld. Als West-Duitsland in 1956 de communistische partij terecht laat staan krijgt het Hof te Karlsruhe een brief van de weduwe Bünger waarin zij aanraadt er mee op te houden. „Mijn man heeft toch zo'n spijt van dat Rijksdagproces gehad" schrijft zij. (*Wordt vervolgd*)

Annie Romein-Verschoor

NEDERLANDS PROZA

Jeanne van Schaik-Willing: *Onder wiegende sterren* Logboek van een vrouw, 1957. N.V. Em. Querido's Uitgev. Mij., Amsterdam.

Dit verhaal over een reis langs een aantal Middellandse Zee-havens begint met een luchtig filosofietje over het reisverhaal, waarin de schrijfster a.h.w. achteraf haar bestek uitzet, want ze is onverwachts vertrokken zonder tijd voor overweging of voorbereiding. Geen sentimentele reis wilde ze maken en ook niet die van de systematische detailopsommers. Ze zoekt het 'innerlijk avontuur', ze wil 'zich door wat zij ziet laten bespelen' en het lijkt haar daarbij alleen maar een voordeel, dat zij zich niet van te voren in de problematiek en de geschiedenis van de volken, waarop ze op deze oppervlakkige manier kennis maakt heeft verdiept: 'juist omdat ik zo weinig wist, verbeeldde ik mij, dat mijn onbevangenheid voor het ontvangen van indrukken ongerept was gebleven'.

Er zijn inderdaad enige passages in dit boekje, waarin de schrijfster met dat opmerkelijke gevoel voor sfeer, dat mij de kern van haar talent lijkt, haar indrukken tot een 'innerlijk avontuur' voor zichzelf en haar lezers weet te maken; ik denk met name aan de bekoorlijke bladzijden over het bezoek aan Naxos.

Daar staan twee bezwaren tegenover: 1e. heeft zij de informatieve aanvechting, die iedere reiziger bekruipt, niet altijd kunnen bedwingen en misschien juist omdat ze het genre in beginsel afwijst, zijn haar informaties lang niet altijd juist. Aangezien echter niemand dit boekje ter hand zal nemen in plaats van een reisgids, doet dat niet zoveel ter zake.

Zwaarder weegt mijn 2e bezwaar: tegen de gedachte nl. dat onwetendheid een waarborg zou zijn voor onbevangenheid en tegen die passages in dit boekje, die zo duidelijk het tegendeel bewijzen. Niet het weten staat de onbevangenheid in de weg, maar het halve, het een kwart en nog minder weten en de uiterst bevangen algemene opinies, waar wij allemaal door krant en conversatie mee besmet worden, die daarop berusten. De tweedehands inzichten over Turkije, die ons hier worden voorgeschoteld of de verwachtingen omtrent de mogelijkheid 'het Oosten te overwinnen' hebben met onbevangenheid heel weinig van doen.

Een ruime en goed gedocumenteerde kennis staat zo min de fantasie als de onbevangenheid in de weg. Het eerste bewijst iedere goede historische of documentaire roman, het tweede de voortreffelijke dramatische kronieken in De Groene van ... Jeanne van Schaik-Willing, waarvan er juist ten profijte van allen, die ons toneel aan het hart gaat, een gebundelde reeks is verschenen.

Harry Mulisch: *Het zwarte Licht.* Kleine roman. 1957. Uitg. De Bezige Bij, Amsterdam.

Nel Noordzij: *Een minnaar in de handpalm.* Kleinste roman. L. J. C. Boucher, 's-Gravenhage, 1957.

Mulisch is een begaafd schrijver. Ik voel zelf wel, dat het komisch is, dat nu nog eens te komen vertellen, nadat iedereen het al gezegd heeft en nadat hij het zelf met de nodige citaten uit kritieken als bewijsstukken nog eens bevestigd heeft. Och ja, Walschap heeft laatst in het Vlaams Tijdschrift er de aandacht op gevestigd, dat van al wat in de productie van een boek meespeelt: drukker, binder, uitgever, boekverkoper en schrijver het aandeel van de schrijver er alleen op achteruit is gegaan in de loop der jaren. Laten we dus voor ons zelf opkomen en het dwaas hooghartige goede-wijn-behoeft-geen-krans-standpunt van de oude heer Stastok eindelijk opgeven. Deze verschuiving van standpunt heeft alleen tegen, dat je je niet helemaal losmaakt van de suggestie een advertentie op te stellen, wanneer je vlotweg, maar naar waarheid schrijft: een van onze meest begaafde, jonge prozaïsten, beschikt over een rijke en grillige fantasie en over een daar tegen opgewassen taalinstrument. Laat ik om me aan die suggestie te onttrekken er meteen aan toevoegen, dat ik deze kleine roman met groeiende weerzin gelezen heb. Waarom kan ik het beste duidelijk maken door een paar zinnen aan te halen uit ook alweer een dithyrambische recensie, die ter inleiding in deze tweede druk is opgenomen: 'Het (verhaal) voltrok zich als een verschijnsel. Als iets dat in het verlengde ligt van het menselijk bewustzijn, van het 'normale' denken en voelen. Er zullen — daar twijfel ik niet aan — op dit boek wel veel uitleggingen volgen. Ik zal er niet in geloven. Ik ben namelijk overtuigd, dat elke toelichting, elke analyse bij voorbaat gedoemd is aan de ondefinieerbare kern van dit werk voorbij te gaan.'

Een verhaal is namelijk m.i. geen 'verschijnsel'. Het is een commu-

nicatiemiddel tussen mensen, een bewust gericht communicatiemiddel, wat er dan verder ook aan onderbewuste impulsen doorheen mag spelen. Daarom kan het nog wel moeilijk toegankelijk zijn. De volstrekte 'helderheid' is aan het leerzame en pallieterachtige genre voorbehouden. Het grote kunstwerk (Hamlet, Faust) is een voortdurende uitdaging aan het analyserend begrip. De criticus, die zegt, dat ons begrip 'gedoemd is aan de ondefinieerbare kern van een werk voorbij te gaan', verliest zich in een vertroebelend defaitisme en een twijfelachtige lof. Dat raakt intussen die criticus en niet de schrijver, maar toch gaat hij niet vrij uit. Zo min als de dominee, die door zijn verheven preken zijn kudde de zaligheid van het zwijmelend niet-begrijpen schenkt. Beiden zijn nl. niet onbevangen. Dit zwarte Licht (let al op de opzettelijkheid van de in zijn tegenstrijdigheid niets verhelderende titel) is nl. al te nauw verwant aan een Rohrschacht-test en dan een, waarbij de listige patient al te goed weet, welke van zijn uitspraken de bijzondere aandacht van de psychiater zullen krijgen. Voor die psychiater kan dat nog interessant materiaal zijn, maar van een schrijver verwachten we, dat hij op andere wijze een neurose kan suggereren dan door een zeurderig herhalen en variëren van steeds dezelfde van alcohol en sjagrijn doortrokken sexuele motieven. Er laat zich van alles doen met een groot talent.

Maar ook met een klein talentje laat zich wel iets doen, vooral als er eenmaal een voorbeeld en een gunstig klimaat is. Meer valt er eigenlijk niet te zeggen over de kleinste roman van Nel Noordzij, waaruit een Duitse kultuurfilosoof mogelijk eens de onmiskenbare opmars van een nieuw matriarchaat zal aankondigen. Daarom laat ik het maar bij deze allerkleinste aankondiging.

KORT BESTEK

Het verval van de humor

Wij vechten nu al jaren in dit tijdschrift — om precies te zijn van het eerste nummer af — tegen het geleidelijk toenemend conformisme. En we staan in die strijd zo moederziel-alleen, dat ons soms de gedachte bekruipt of misschien wij het dan toch zijn, die ons vergissen...

De lezer van dit tijdschrift — en die zijn er nog, al zijn 't er niet veel meer dankzij dat conformisme — zal zich zonder moeite kunnen voorstellen hoe verheugd wij waren, toen wij onlangs een stuk onder ogen kregen, dat nu precies onze mening op dit punt onder woorden brengt. En dat nog wel in een blad waarin we het allerminst verwacht zouden hebben, in het dure en exquise "Esquire'.

De schrijver ervan is Malcolm Muggeridge, een Engels journalist die ook buiten zijn land bekendheid verwierf door zijn humoristische kritiek op het Engelse koningshuis.

Het misnoegen van het gemeen dat hij zich daarmee op de hals haalde, heeft hem aan het denken gezet. Begrijpelijk genoeg, want het was niet mis. Leuzen in gele verf zijn op zijn woning gesmeerd; een dominee nodigde hem uit tot een duel; de bestuurderen van de B.B.C. zijn nog steeds aan het overleggen of zo'n man nog wel op het televisiescherm mag verschijnen; en een conservatief parlementslid die hem natuurlijk prompt tot een 'hysterisch communistje' herdoopte, heeft in alle ernst — conformisten zijn altijd ernstig — aan niemand minder dan de kanselier van de schatkist voorgesteld of deze misdadiger niet tot emigratie naar Rusland diende te worden bewogen, terwijl een anders niet kieskeurig zondagsblad hem haastig zijn congé gaf.

Muggeridge wijst op wat wij ook al zo vaak overwogen, hoe anders het nog, omstreeks vijftig jaar geleden, met de openbare kritiek en satyre gesteld was en roept de caricaturen in de herinnering terug van Edward VII, om van die van Victoria nog maar te zwijgen. Hij wraakt de dodelijke ernst van de tegenwoordige periodieken die even gespeend zijn van humor als de Sahara van water.

Ook de oorzaak daarvan ziet hij, precies als wij het doen, in de onzekerheid en de angst van het tegenwoordig bestaan en ook hij ziet in dat vrees voor het gevaar een groter gevaar kan zijn dan het gevaar zelf.

Als er uitzonderingen zijn, zegt hij, dan zijn ze slechts schijnbaar en hij wijst op 'Animal Farm' van George Orwell, dat hij de grootste satyre sinds Gulliver's reizen noemt. Als Orwell's boek ondanks het verval van de humor gewaardeerd is, oordeelt hij, dan komt dat alleen omdat het beschouwd is als enkel op de Sowjet-Unie slaande, terwijl het voor overal bedoeld is.

En tenslotte bekent hij, dat hij voor zich van dat conformisme meer geschrokken is dan van de H-bom. Hij openbaart daarmee een grimmige waarheid. Want tenslotte is het ergste wat deze veroorzaken kan dat het menselijk geslacht verdwijnt wat minder erg zou zijn dan een leven zonder humor. Dat immers zou pas ècht naargeestig wezen.

De lach, besluit hij en wij sluiten er ons bij aan, is de effectiefste van alle subversieve samenzweringen en die werkt aan *onze* kant.

Dus tòch niet zo moeder-ziel alleen als wij dachten.

J. R.

Vechten voor windmolens

„Hoeveel rechtsgeleerden, geneesheeren, predikanten kennen nog iets van het Grieks, dat zij eenmaal met zoo groote moeite leerden, en dat, hadden zij het aangehouden, hen vertrouwd zou hebben gemaakt met onsterfelijke geschriften?"

Ziehier een citaat van een eenvoudig man, dat eenvoudig de waarheid weergeeft in een nu opnieuw actuele kwestie. Nu opnieuw, want het verval van het Grieks, dat deze maanden weer zoveel pennen in beweging brengt, heeft dat vroeger ook al gedaan.

De zin is namelijk ontleend aan een hoofdartikel van de destijds alom bekende hoofdredacteur van „Het Nieuws van den Dag" dr. P. H. Ritter senior, dezelfde waarvan Wim Kan vroeg, over junior sprekend: hoe oud zou senior toch wel zijn? Het citaat is te vinden in de „Verspreide Fragmenten", een bloemlezing uit de hoofdartikelen van de vader, door de zoon in 1913/'14 uitgegeven en wel op blz. 79 van de tweede bundel. Oorspronkelijk stond het in het genoemde blad van 2 juli 1900.

Zo was het dus toen al, want de rhetorische vraag beantwoordt zichzelf ontkennend. 'Hadden zij het aangehouden'. Ja, daar zit 'm juist de kneep. Toen al, en de toestand is sindsdien, daaraan kan geen twijfel bestaan, nog verder achteruitgegaan. Wat wil men dus? Tot in lengte van dagen een schijn ophouden die meer dan een halve eeuw terug al is doorgeprikt? Wij hebben niets tegen het Grieks, maar wij

hebben iets tegen dat gedeelte van zijn verdedigers — en dat is een groot deel — waarvan we in gemoede overtuigd zijn, dat ze er zo weinig mee vertrouwd zijn, dat ze moeite zouden hebben met de letters, laat staan met de lectuur van een in die taal gesteld stuk.

Als het sinds Don Quijote al als een onvruchtbaar bedrijf geldt *tegen* windmolens te vechten, hoe moet men het vechten *voor* windmolens dan wel noemen?

J. R.

De verkiezingen voor de Opperste Sowjet

Zoals bekend, zijn er zondag 16 maart over de gehele U.S.S.R. verkiezingen voor de beide Kamers van het Sowjet-parlement gehouden. Daarbij zijn, zoals evenzeer bekend, westerse waarnemers aanwezig geweest.

Van de berichten daarover geven wij er hier twee weer.

De kiezers konden een van de twee namen, als zij dat wensten, doorstrepen en er een candidaat van eigen keuze invullen. Ook konden de kiezers van stemhokjes gebruik maken, maar de westelijke waarnemers hebben zondag op de stembureaus, die zij bezochten, geen kiezers gezien die van dit voorrecht profiteerden.

Het is opvallend, hoe scherp men op het in achtnemen van het geheime karakter van de stemming let. In een aantal, volkomen willekeurige, bureaus, zag ik hoe kiezers, die met het stembiljet geopend naar de stembus toeliepen, naar het hokje teruggestuurd werden om het eerst dicht te vouwen.

Het eerste bericht is afkomstig van Reuter-A.P. en te vinden in de N.R.C., het tweede afkomstig van J. Wolff en te vinden in de 'Waarheid', beide van 17 maart.

Op het eerste gezicht spreken ze elkander tegen doordat ze beide niet onbevooroordeeld zijn. Bij nadere beschouwing echter, is er bij beide geen reden aan de oprechtheid te twijfelen. Bij nauwkeurige lezing blijken zij elkaar aan te vullen en stellen ze ons in staat ons het volgende globale beeld van de Sowjet-burger in zijn kiesfunctie te vormen:

De 'normale' kiezer schuwt nog het stemhokje, dat voor hem het oppositionele gebaar symboliseert, waarvoor hij huiverig is. Het stembureau evenwel is geïnstrueerd om het geheime karakter van de stemming eer te onderstrepen dan te verdoezelen en moedigt daarom het gebruik van het stemhokje aan.

Dat dit niet geheel zonder succes is, wijst ook de uitslag uit. Het is waar dat, volgens de N.Y. Herald Tribune van 19 maart, de thuisblijvers en zij die de naam van een der beide officiële candidaten door een andere vervingen, tezamen nog geen anderhalf percent van het kiezerscorps uitmaakten; maar het is ook waar dat het aantal dier 'opposanten' ruim 580.000 bedroeg en dat dat getal tweemaal zo hoog is dan bij de voorlaatste nationale verkiezingen van vier jaar geleden.

Conclusie: ook de vrijheid wil geleerd wezen. Een gedachte die moeilijk te bevatten is voor hen, die aan vrijheid in dit opzicht al gewend zijn, maar volkomen begrijpelijk in landen die haar tot dusver nooit gekend hebben.

Leidse studenten openen ogen

„De slappe houding van de Nederlandse militaire leiding, die kritiekloos uitvoert wat door NAVO-bevelhebbers wordt voorgeschreven, vindt zijn weerspiegeling in de ongeïnteresseerde houding van het Nederlandse volk, dat niet schijnt in te zien dat het hier gaat om leven of dood. We winden er ons niet over op, over niets overigens, of het moest Indonesië of Nieuw-Guinea zijn of misschien de melkprijs."

Als iemand mij had gevraagd te raden naar de herkomst van dit citaat, dan zou ik waarachtig niet gedacht hebben dat dit te lezen zou zijn in een artikel van de hoofdredacteur van het Leids Universiteitsblad van 14 maart. Ik wil niemand onderschatten of te kort doen, maar eenvoudig ervoor uitkomen dat ik verrast, aangenaam verrast was door deze twee zinnen uit een artikel dat voornamelijk een verslag was van een lezing van prof. dr. A. J. Rasker voor de Sociaal Politieke Kring van de N.C.S.V. en V.C.S.B. die de bedoeling had de gewetens wakker te roepen voor het vraagstuk van de bewapening, met name de atoombewapening.

Dat Leiden ook zijn ogen wil openen voor wat er in de wereld gaande is en zich blijkbaar begint te generen voor de Engelse studenten die in Oxford al heel wat actiever zich met wat inderdaad een kwestie van leven en dood is bezig houden, is even dringend nodig als verheugend. Uit de intellectuele jeugd zou men zo graag eens initiatieven zien ontstaan, die nu vaak uit een hoek komen waartegen men bij voorbaat al met achterdocht geladen is. Een jeugd die in een toekomst gelooft waarin zij intellectuele leiding zal moeten geven, moet inzien dat 'werkeloos toezien fataal' is, zoals in het verslag ook staat. Het legertje der wèl geïnteresseerden heeft hulptroepen nodig

die nog niet door de tot op draad versleten leuzen, die voor deze en de komende tijd geen enkel uitzicht openen, bot en doof zijn geworden.

O. N.

Kort verstek

Mijn mederedacteur Charles heeft in de vorige aflevering een vraag gesteld: „Waar blijft de Vredesraad?" Ik moest helaas op de redactievergadering, die voorafging aan dat nummer, verstek laten gaan, en kon er zodoende pas van kennis nemen toen het al was verschenen.

De Vredesraad moet maar voor zichzelf weten, waar hij blijft. Als u het mij vraagt, blijft hij zitten waar hij zit, ergens in de linkerhoek.

Maar in de vraag van Charles ligt een bewering, nee niet verscholen maar geïmpliceerd, waartegen ik zeer ernstig bezwaar heb: de bewering namelijk dat de Centrale Regering in Djakarta tegen Midden-Sumatra een daad van agressie heeft gepleegd, waartegen ieder zinnig mens, en dus ook de Vredesraad, had moeten opkomen.

Dit begrijp ik niet van Charles. Indonesië is een van de weinige landen in Azië, die ernst hebben gemaakt met de parlementaire democratie, ondanks schier onoverkomelijk schijnende moeilijkheden. Nog geen jaar nadat het wettig gekozen parlement is geïnstalleerd, begint een groepje officieren te rebelleren, tegen de regering die de steun heeft van de meerderheid in het parlement. De regering ziet het geval nog méér dan een jaar aan en probeert door overleg tot een oplossing te komen, en gaat pas handelend optreden wanneer het officiersgroepje tezamen met een paar malcontenten officieel en openlijk een tegenregering gaat afkondigen en eigen buitenlandse vertegenwoordigers gaat benoemen.

Als dit „agressie" is, dan was het óók agressie van Den Haag om de marechaussee naar Oss te sturen toen het destijds een eind wilde maken aan de georganiseerde wederspannigheid. Of van de wettig gekozen regering in Madrid die ging optreden tegen de opstandige officier Franco.

De vraag, naar welke groep in Indonesië toevallig de persoonlijke sympathieën van Charles en mij uitgaan, staat hier buiten en behoort hier buiten te blijven. Nederlanders hebben al veel te lang aan de Indonesiërs voorgeschreven, wat zij wel en niet moeten doen, welke leiders zij wel of niet mochten gehoorzamen.

Ik heb het gevoel, dat Charles aan de Vredesraad lastiger te beantwoorden vragen zou kunnen stellen.

EXLIBRIS

MORUS: *Het Rijk van Venus,* algemene geschiedenis van de menselijke sexualiteit, vert. onder toezicht van en met een inleiding voorzien door prof. dr. A. de Froe. J. M. Meulenhoff Amsterdam 1957.

Als er aan deze vertaling iets te prijzen valt — behalve dat hij zich vlot laat lezen — dan is het dat de hoofdtitel van het oorspronkelijk: „Eine Weltgeschichte der Sexualität" naar de tweede plaats is geschoven. Onder een *wereld*geschiedenis toch verstaan we tegenwoordig iets anders dan een Europese geschiedenis met een Voor-Aziatische ouverture en hier en daar nog eens een uitstapje naar andere werelddelen. In de *geschiedenis* van een zo belangrijk biologisch verschijnsel als de sexualiteit zouden we iets meer van de ontwikkeling van bepaalde samenhangen tussen het biologische en het sociale willen zien. Het schrijven van een dergelijke wereldgeschiedenis — daar zijn we ons van bewust — is een zo zware taak van materiaal verzamelen alleen al, dat wij er niet graag één enkele auteur mee zouden willen belasten. Ons eerste bezwaar geldt daarom meer de pretentieuse titel dan de inhoud van het boek zelf. Want het is niettemin een onderhoudend geschrift met een sterk anecdotische inslag over allerlei wetenswaardigs omtrent de sexuele en huwelijksverhouding, maatschappelijke positie van de vrouw, maitressenwirtschaft, geboortebeperking etc. in heden en verleden en de auteur weet in het algemeen met smaak zijn weg te kiezen tussen preutsheid, zwoele ethiek en prikkellectuur. Maar zijn wetenschappelijke pretenties liggen wat hoog en zijn lukrake pogingen betekenis en invloed van de sexualiteit in de wereldgeschiedenis in te passen, voeren tot vreemde ontsporingen, b.v. in zijn mededelingen over het coelibaat bij hoge en lage geestelijkheid in verschillende perioden, in de bewering, dat Wenen „in de verwarde tijd van de reformatie" overwegend protestants was, in het verhaal over Luther en Philip van Hessen of in de niet bijzonder klare uiteenzetting over opvattingen omtrent de conceptie sinds Aristoteles, waarin een zekere populariteit van de z.g. tweezaden-theorie onder de geleerden van een bepaalde periode in verband wordt gebracht met het voorkomen van een aantal regerende vorstinnen in diezelfde tijd. Al even weinig overtuigend is de theorie, dat de romantiek en... de bloei van het kapitalisme verantwoordelijk zouden zijn voor een — veronderstelde — toeneming van het aantal „duellen" in de 19de eeuw.

Deze wetenschappelijke tekorten brengen me op de wijze waarop deze vertaling verantwoord is: ze is het werk van een anonymus, maar prof. dr. De Froe wordt als inleider en supervisor genoemd. Daardoor raken hem zo goed als de auteur de hier boven opgesomde bezwaren en is hij tenzij met de auteur, tenzij met de vertaler mede verantwoordelijk voor een aantal slordigheden, zoals „Pindar" voor „Pindarus", „Aphrodiet" voor „Aphrodite", de „roman", die Shelley geschreven zou hebben, de manier, waarop de namen van Aurora von Königsmark en haar zoon verhaspeld worden, of de vreemde biografische gegevens omtrent Leeuwenhoek

en Spinoza. Misschien iets voor een tweede druk, die ons voor dit boek zeker niet uitgesloten lijkt.

A. R. V.

Het kenmerk van een goed verhaal is, dat men het al lezend gaandeweg meer gaat beleven. Men herkent het aan de wijze waarop het ons meer en meer gaat boeien, of als herkennen nog te beschouwelijk klinkt, dan liever gezegd — men wordt het gewaar. Een verhaal ondergaat men. Dit is ongetwijfeld het geval met *De slavenopstand* van *J. v. d. Walle.* (Van Kampen, Amsterdam, z.j.). Zijn eersteling in de literatuur is een ware verrassing. Als auteur was hij reeds bekend door een uitvoerig beschrijvend werk van belang over de Nederlandse Antillen, waar hij lange jaren gewoond en gewerkt heeft. De slavenopstand speelt zich ook af op een van deze tropische eilanden, niet met name genoemd, maar naar landschap en sfeer vertrouwd en herkenbaar voor wie met de West bekend is. Dat hij het niet gelocaliseerd heeft, verhoogt de kracht en betekenis ervan. In de tijd heeft hij het gesitueerd in een periode die in de 19e eeuw kort vooraf moet gaan aan de afschaffing der slavernij, dus nog omtrent het midden van de eeuw.

Als een goed verhaal maakt het allengs meer de aandacht gaande. De kunst van het verhalen bestaat in drieën, zou men kunnen zeggen, nl. in de juiste wijze van inleiden, van aandacht trekken en van aandacht afleiden. Niemand zal menen, dat hiermee het geheim van de smid is prijsgegeven, want op dat woordje „juiste wijze" blijft het immers aankomen. Daarin blijft het geheim van de verhalensmeder bestaan. De verhaler weet met vaste maar onmerkbare hand steeds meer de lezer met de draden van zijn verhaal te omspinnen, en dat wil zeggen, dat in de gevangene, de geboeide, die de lezer nu is, steeds meer vragen opkomen. Wat hebben die vier landhuizen die boven de plantages uit verrijzen te betekenen? Wat is er aan de hand met dat grootste witte huis, dat als een vesting boven de andere uitrijst? Zo ongenaakbaar dat het is of het een geheim verbergt. De vragen van de lezer zijn de vragen van de hoofdpersoon, die immers nog onbekend met land en omstandigheden het eiland betreedt, onervaren maar met een taak, een missie. Want de verhaler der gebeurtenissen die aan het woord is, is een pater, een jonge missionaris die het bekeringswerk op het eiland dat jarenlang stil heeft gelegen, weer komt voortzetten. Maar hij komt in een netelige situatie tussen dubbele tegenstellingen in te staan, tussen heren en slaven, vrijen en onvrijen en tussen de plantagebezitters zelf, de drie die niet van zijn geloof zijn maar die zijn werk dulden en verdragen, mits het hun machtspositie tenslotte ten goede komt, en de vierde die geen geloof aanhangt, een heiden blijkt te zijn maar die zonder vooroordeel tegenover de zwarte slavenbevolking staande op zijn achter muren geïsoleerde plantage een soort privé opheffing der slavernij heeft doorgevoerd, en door de zijnen niet gehaat als de anderen maar op de handen gedragen wordt. Hij laat hen hun heidense gebruiken, hun animistisch geloof, hun rituele dansen (in de tropennacht, prachtig en fascinerend beschreven) en hij heeft van zijn plantage een soort modelbedrijf weten te maken. Wie is deze vierde geheimzinnige plantagebezitter, deze Don Dijs? De vraag houdt de zendeling, en met hem de lezer bezig. Uit

een soort instinct houdt de eerste zich lange tijd verre van dezen, maar die zoekt hem zelve op in zijn kluizenaarshut, en later bezoekt de missionaris hem op zijn witte burcht, waar hij de gunstige toestanden en verhoudingen met eigen ogen aanschouwt, maar ook de bloei van het heidendom. De planters voelen zich hierdoor bedreigd, en zij trachten de missionaris ertegen op te zetten. Hij krijgt de volle medewerking om het ware geloof, dat zij niet delen, bij hun slaven te prediken, maar zij geven hem te verstaan, dat dat geloof hun gehoorzaamheid zal moeten versterken en niet hun gevoel van eigenwaarde en vrijheidsdrang mag vergroten. In de gehele ontwikkeling van het verhaal ligt besloten, dat het tot een uitbarsting zal moeten komen. De dreiging neemt hand over hand toe, en kan alleen tot een dramatische ontknoping voeren. Ook de lezer voorvoelt, dat een zo sterke figuur als de geheimzinnige Don Dijs dat wat er onherroepelijk komen gaat, niet overleven zal. Zonder boven zijn kracht te gaan, heeft de schrijver de slavenopstand en zijn gruwelijke afloop sober beschreven. Met stijgende spanning en bewondering heb ik het gelezen.

A. D.

HULDE AAN HELMUTH PLESSNER. *Wesen und Wirklichkeit des Menschen. Festschrift für Helmuth Plessner, herausgegeben von Klaus Ziegler. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen,* 1957, 403 blz.

Al eeuwenlang zijn geleerden gewoon, elkaar af en toe te huldigen. Mits met mate en oordeel des onderscheids beoefend, kan deze deugd geen kwaad als tegenwicht tegen de ondeugd van wederzijdse kleinering en verguizing, die nog gewoner placht en pleegt te zijn. In de 16e–18e eeuw nam die gewoonte veelal de vorm aan van lofdichten, die ze vooraan in elkaars werk lieten afdrukken; sinds de 19e eeuw werden het feestbundels bij afscheid uit een ambt of bij ronde verjaardagsgetallen boven de vijftig, door collega's, vrienden en leerlingen geschreven en de jubilaris aangeboden.

Tot dusver heeft dit gebruik aan de inflatoire tendenzen van onze tijd, die wel in het bizonder op alle drukwerk schijnt te drukken (al wordt er dan ook steeds meer gedrukt), weerstand kunnen bieden. En dat is, nog afgezien van het argument zo juist gebezigd, alleen daarom al goed, omdat de wetenschappelijke literatuur heel wat armer zou zijn, indien die duizenden huldeblijken zouden ontbreken.

De aankondiging van een dier bundels, en nog wel een Duitse, in een algemeen tijdschrift als dit, verdient intussen enige toelichting. Wij schreven haar, zowel omdat de hier gehuldigde als ook een deel der bijdragen zo bij uitstek in het snit van dit tijdschrift passen.

De gehuldigde: vele Nederlanders kennen Plessner uit de tijd van vóór en in de oorlog, toen hij professor in Groningen was en nog meer kennen zijn geschriften, al waren het slechts die over „Das Schicksal des deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche" uit '35 of het bekoorlijke „Lachen und Weinen" van '41 of zelfs enkel maar zijn ironisch en toch sympathiek afscheid hier: „Nederland en de Wijsbegeerte" in De Gids van '52. Trouwens uit zijn bijdrage over de zaak Schlüter, in de 10e jaargang van dit maandblad ('55), is hij gemakkelijk als een mede-

stander van het zich bezinnend en toch strijdbaar humanisme te herkennen.

En wat de bijdragen in deze bundel betreft, denken wij in dit verband aan die van Karl Löwith over „Natur und Humanität des Menschen"; van Otto Friedrich Bollnow over „Die Vernuft und die Mächte des Irrationalen"; van Karl Jaspers over Kant's „Zum ewigen Friede"; van Max Horkheimer „Zum Begriff des Menschen heute" en — niet te vergeten — aan het o.i. bizonder waardevolle opstel „Geschichte und Teleologisches System bei Karl Marx", getekend: Ruth-Eva Schulz.

Dat zijn er vijf van de vijftien. Het is gebrek aan ruimte die ons er toe brengt van nadere beschouwingen over de genoemde bijdragen af te zien en die ons dwingt ook de overigen slechts te vermelden. In de rubriek „Philosophische Grundlagen" vinden we behalve Löwith en Bollnow, nog opstellen van Theodor Litt: Empirische Wissenschaft und Philosophie; Walter Schulz: Existenz und System bei Sören Kierkegaard. In de „Geschichtsphilosophie und Soziologie", behalve die van Jaspers, Ruth-Eva Schulz en Horkheimer, Adorno „Soziologie und Forschung". Terwijl het derde gebied, waarop de veelzijdige gewerkt heeft, hier „Aesthetik und Poetik" betiteld, vertegenwoordigd is door drie schrijvers: Josef König: „Die Natur der ästhetischen Wirkung", Bruno Snell: „Bemerkungen zu Theorien des Stils" en Winfried Hellman: „Objektivität, Subjektivität und Erzählkunst. Zur Romantheorie Friedrich Spielhagens".

Zijn de bovengenoemde allen Duitsers (al leeft Jaspers dan tegenwoordig in Bazel), de wijsgerige bioloog Adolf Portmann zorgde nog voor een Zwitserse bijdrage: „Die Erscheinung der lebendigen Gestalten im Lichtfelde", terwijl twee van de auteurs (als een „hommage" aan Plessner's ook-Nederlander-zijn), van hier komen: Buytendijk met een opstel over „Der Geschmack", en „Ueber den Konservativismus als historische Kategorie" van de hand, die ook deze aankondiging schreef. Had Pos nog geleefd, hij zou het aandeel uit Nederland kwantitatief en kwalitatief verhoogd hebben.

Wat ik hier bood is weinig, te weinig. Moge het nochtans volstaan om hen die in wijsgerige vraagstukken in de ruimste zin des woords belangstellen, op te wekken zich door eigen lectuur te overtuigen, dat wie deze bundel ongelezen laat, zich een nuttig genot nodeloos ontzegt.

J. R.

ALEXANDER RÜSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart, Bd. III: Herrschaft oder Freiheit?* (Erlenbach, Eugen Rentsch).

Het is Rüstow vergund geweest, zijn magnum opus af te maken. Na zijn kultuurfilosofisch standpunt in „Ursprung der Herrschaft" te hebben ontwikkeld en in „Weg der Freiheit" daaruit de konsekwentie te hebben getrokken tot het begin der jongste historische ontwikkeling toe, brengt nu dit deel, na zeven jaren, het hoogtepunt: de toepassing van Rüstow's leer der „Uberlagerung", van zijn strijd voor de menselijke waardigheid tegen de permanente ontering door zo menig stelsel van onze tijd, òp deze tijd. Met andere woorden: de twee indrukwekkende voorafgaande delen van zijn trilogie hielden zich bezig met de historie; dit, in ruim 700 bladzijden, behandelt het heden in de ruimste zin, dat wil

zeggen: het wijst op de toekomst.

Het is niet doenlijk, in enkele alinea's de waarde van dit werk te bepalen, noch de inhoud ervan samen te vatten. Met recht speurt het naar de oorzaken van de huidige toestand. R. onderwerpt de rationalistische tendenties, als: behaviorisme, technokratie, gelijkheid en „Vermassung" aan een vaak striemende kritiek. Als een profeet geselt hij de ontaarding van wat oorspronkelijk als der mensen hoogste goed beschouwd werd en beschrijft dan minstens even fel de tégenkant: het irrationalisme; het konservatisme, dat hij, officier uit de Eerste Wereldoorlog, als een pest heeft leren haten, de uitersten van het menselijk respekt; zijn portret van de Stefan Georgekultus is een kabinetstukje, maar vele paragrafen uit dit gedeelte van het werk zijn het eveneens, de helaas verdwenen droom der jeugdbeweging, het nationalisme en de makabere geestdrift voor het handwerk van de moderne oorlog. En dan is het, of er een breuklijn (ik wil het onaangename woord scheur of barst vermijden) loopt door het werk. Het zou interessant zijn te weten, wàt Rüstow aan dit deel, dat klaar scheen, toen hij uit zijn ballingschap in Istanboel naar Duitsland terugkwam, heeft veranderd, zodat het jarenlang vertraging ondervond voor we het in handen kregen; we durven te vermoeden, dat het de honderden bladzijden waren, die nu komen: een kritiek op Karl Marx en een met bloed geschreven beeld der ontwikkeling van des schrijvers vaderland tussen Versailles en de instorting van Hitlers hellerijk.

Ik weet, dat ik hier misschien Rüstow onaangenaam tref, wat niet in mijn bedoeling ligt; maar het moet worden gezegd. Op Marx is er in alle variaties kritiek uitgeoefend. Veelal grover, rauwer, stellig onverstandiger dan hier. Rüstow weet ongelooflijk veel, want in welk boek dan dit zal men de aan het eind verzamelde „voetnoten" met even grote belangstelling lezen zonder er één over te slaan? Maar hoe voorzichtig hij ook is in zijn oordeel, hoe eerlijk ook (er is in dit ganse werk géén pagina, waaruit niet de totale oprechtheid van de schrijver duidelijk spreekt) — het is in andere vorm en modulatie al door anderen gezegd. Het past niet in de vaart van het opus; het is een intermezzo, dat het élan breekt. Rüstow wilde het ùitzeggen, het barstte tot de spon uit, om het Vondeliaans te formuleren. Goed, het is zijn recht; het zijn magistrale essays. Maar ze leiden af, in deze omvang, van de lijn in het betoog. Ik zou hetzelfde willen opmerken over het „nationaalsocialisme", dat meer dan honderd dichtbedrukte bladzijden vult: als een orkaan ontlaadt zich de verontwaardiging, de verachting, de afschuw van Rüstow. De mensen vergeten zó snel, dat wij ons over iedere filippika tegen de blijvende schade van deze eeuw grimmig verheugen. De tegenwoordige jeugd kan niet weten, wat het geweest is; de vadsigheid van de gemakzucht maant tot verdoezelen, vervagen, uitwissen. Hier brandt het boek nog weer in onze ziel de gruwelijkheid van toen. Maar hier, alweer, had het korter moeten zijn. Wie zou nog durven aarzelen, één minuut, tussen tyrannie of de trotse vrijheid van de mens? Daarop is het boek gericht. Het roept op tegen de „overheidsstaat", die de Duitsers in merg en been zit, tegen de knechting, die elders permanent, vanzelfsprekend blijkt te zijn geworden. Het gevoel bekruipt ons, dat de historische

„lagen" theorie, sinds de oertijd aller historie door Rüstow vervolgd door de lange eeuwen heen, geen doel meer was om een algemeen-geldige richtlijn voor het geschiedgebeuren te vinden (te vergelijken met Toynbee's formules als challenge and response), maar een aanloop (sit venia verbo), maar een strijdkreet voor de verdediging van onze kultuurvormen en beschavingswereld. Dit is te respekteren, te waarderen, tot elke prijs. Maar er wordt in ons toch een instinkt wakker, dat er in dit derde deel een verandering van koers of richting of doelstelling heeft plaatsgevonden, die ons onvoorbereid treft.

Deze opmerking moest ons van het hart. Ik wil geenszins zeggen, dat het werk van Rüstuw daarmee opgehouden is, lezenswaardig te zijn. Het blijft indrukwekkend, machtig, tintelend van geest, vol vondsten, insnijdend geciseleerde gedachten, gedragen door een inzicht en een klaarheid, die iedere langdradigheid, saaiheid, dorheid geheel en al uitsluit. Hoewel in de eerste plaats voor Duitsland, vervolgens voor de Duitse kultuurwereld bedoeld, geeft het boek ook anderen een uiterst krachtige impuls. Misschien, ik herhaal het, is het vooral de ongebreidelde vurige oprechtheid, welke Ortsbestimmung der Gegenwart tot een belevenis maakt voor wie er ook maar een fragment uit leest.

U. HUBER NOODT.

DR G. TH. KEMPE

Reclassering in onze Samenleving

- *Voorlichten*
- *Rechtdoen*
- *Helpen*

Bij de ingrijpende veranderingen, die zich sinds '45 in de reclassering voltrokken, was professor Kempe nauw betrokken. Hij is er in geslaagd in dit fundamentele werk een zeer veelzijdige opzet te verwezenlijken. In de eerste plaats maakt hij via een beschrijving van ontstaan en groei de tegenwoordige vormen van organisatie duidelijk. Ten tweede geeft hij een gedetailleerde beschrijving van de praktijk. Maar bovendien weet hij, in het derde deel van zijn boek, aard en wezen van het werk een fundering te geven die als eigenlijke grondslag dient voor de waardering van de bestaande toestand en een uitgangspunt vormt bij vragen van scholing en opleiding der beroepswerkers.
Politie, advocatuur, rechterlijke macht, maatschappelijke werkers, kortom elk die ergens in deze keten — inbreuk op de maatschappelijke orde, handhaving der wet en nieuwe aanpassing — is betrokken, zal zijn inzicht na lezing van dit werk verruimd en verrijkt zien.

Prijs *f* 11.90 gebonden

(Sociale Bibliotheek deel V)

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS

In de serie *Contact-Foto-Pockets* verschijnen in het voorjaar van 1958 de volgende nieuwe titels:

Griekenland, het vasteland
tekst van A. den Doolaard

De Italiaanse Riviera
tekst van Marise Ferro

Venetië
tekst van A. den Doolaard

Elk met 80 foto's van *CAS OORTHUYS*

f 3.90

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ CONTACT

Zo juist verscheen:

DR H.A. VAN MUNSTER O.F.M.

De filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard 1831-1841

Met de belangstelling voor de existentiefilosofie is ook die voor Kierkegaard de laatste jaren weer sterk opgeleefd. Uitgaande van Huizinga's uitspraak: 'Niets is voor de geschiedenis ener geestelijke beweging zo veel waard als de persoonlijke vorming van haar dragers te kennen', heeft de schrijver (die ook de "Keuze uit zijn Dagboeken" in de Prisma-Serie verzorgde) een onderzoek ingesteld naar de problemen die Kierkegaard in zijn jeugd bewogen. Hij heeft dit gedaan tegen de achtergrond van zijn leven en milieu.

In het laatste hoofdstuk worden de hoofdgedachten, zoals die uit de analyse van de ontwikkeling naar voren komen, samengevat om aldus door te dringen tot het centrale punt in de filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard.

Prijs *f* 8,90 geb.

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS – ARNHEM